

Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi

Anabtar Kelimeler: Ermeni, Türk, İmge, Tarih Ders Kitapları.

Giriş

Bu çalışmanın amacı Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde geçmişten günümüze devam eden uyumsuzlukların barışçıl yöntemlerle çözümlenebilmesine bu yolla bir katkı sunmaktır. Bilindiği gibi toplumlar arasındaki sorunların çözümlenmesinde halkların ve yöneticilerin birbirlerine ilişkin değer yargıları ve algılamalarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Söz konusu değer yargılarının öğrenilmesinde etkin temel faktörlerinden biri de ilköğretim kurumlarıdır. Bu kurumlarda “zorunlu” tutulan öğrenme süreçleri ve okutulan bilgiler yaratılan “öteki” kimliğinin günlük yaşamdaki konumunu da belirlemektedir. Dolayısıyla bireyin erken yaşlarda edindiği bilgilerin doğru ve tarafsız olması, bu bilgilerin sonraki kuşaklara da aktarıldığı göz önünde bulundurulduğunda daha da önemli bir hale gelmektedir.

Yıldız Deveci Bozkuş*

Özet

Bu çalışma “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmaji” başlıklı (110K571 nolu) ve Doç. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu tarafından yürütülen TÜBİTAK 1001 projesi çerçevesinde hazırlanmıştır. Proje Bulgaristan, Yunanistan, Kıbrıs, Makedonya Cumhuriyeti, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Arnavutluk, Ermenistan ve Rusya gibi Balkan ve Karadeniz ülkelerinin ilköğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Osmanlı/Türk İmaji karşılaştırmalı olarak incelenmesini amaçlamaktadır. Bu proje kapsamında hazırlanan bu çalışmada ise söz konusu ülkelerden biri olan Ermenistan’da ilk ve orta öğretim kurumlarında 2010-2011 öğretim yılında zorunlu olarak okutulan tarih ders kitapları ele alınmıştır. Çalışmanın kuramsal çerçevesini İmgebilim (Imagology) oluşturmaktadır. Bu kapsamda ders kitaplarında Türk ve Osmanlı kavramına dair oluşturulan olumsuz ve önyargılı algılar, stereotipler ve imgeler incelenerek, bu algıların oluşturulmasındaki temel etkenler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Araştırma sırasında Ermenistan’ın ilk ve ortaöğretim düzeyinde okutulan tarih ders kitapları taranarak, söylem ve harita, resim, çizim vs. gibi görsel malzemelerde de Osmanlı/Türk imgesini şekillendiren açık/örtük anlatılar ve göstergeler de değerlendirilmiştir.

Bilindiği gibi imgeler pozitif olduğu kadar negatif amaçlar için de kolayca kullanılabilir. Bu anlamda herhangi bir ülkeye dair olumlu ya da olumsuz bir kararın alınmasında, ya da siyasi bir gündem yaratmada yazılı veya görsel imgenin oldukça güçlü ve etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle bu çalışmada öncelikle imgebilim metodundan yararlanılarak söz konusu eserlerde “biz” ve “öteki”nin nasıl yansıtıldığı, bunların görsel malzemelerle nasıl desteklendikleri oluşturulmak istenen açık/gizli stereotipler tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmada anlatılan stereotiplerin doğruluğu veya yanlışlığından ziyade bunların asıl hedefinin ne olduğu ve ne anlama geldiği yorumlanmaya çalışılacaktır. Çalışmanın Ermenice metinlerden yararlanılarak hazırlanmış olması ve bu konuda henüz Türkiye’de ve uluslararası literatürde detaylı bir araştırmanın yapılmaması

(* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. yıldizdeveci@gmail.com

mış olması da konunun önemi ve orijinalliği açısından dikkate değerdir.

Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR) bünyesinde yürütülen bu projeye sağladığı destek için TÜBİTAK ve Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na teşekkür ederim. Ayrıca ilgili projeye beni araştırmacı olarak öneren Prof. Dr. Seyit Sertçelik'e ve projeye beni dâhil ederek, çalışmam boyunca beni yönlendiren ve başta Ermenistan tarih ders kitaplarının temini olmak üzere birçok konuda beni destekleyen proje yürütücüsü Doç. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu'na şükranlarımı sunarım. Konuyla ilgili bilgi ve belgelerini benimle paylaşan proje ekibine, internet sorunlarında yardımcı olan proje bursiyeri Emin Uzun'a ve kitabın yayına hazırlanması aşamasında desteğini esirgemeyen ve önerileri ile yeni ufuklar açan Yrd. Doç. Dr. Mustafa Serdar Palabıyık'a teşekkürü bir borç bilirim.

2 Tarih Ders Kitapları Çalışmalarına Genel Bir Bakış

Devletlerin okullarda zorunlu olarak okuttukları tarih ders kitapları toplumların birbiri hakkında olumsuz imgeler geliştirmesine neden olmaktadır. Bu da ülkeler arasındaki sorunların çözülmesi önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Bu çalışmanın amacı Ermenistan Cumhuriyeti'nde ilk ve ortaöğretim seviyesinde okutulan tarih ders kitaplarında Türk ve Osmanlı imgesinin nasıl ifade edildiğini ortaya koymaktır. Bu çerçevede tarih ders kitaplarında kullanılan Türk, Türkiye, Osmanlı imgelerinin ilk çağlardan modern zamanlara kadar öğrencilere nasıl aktarıldığı ve bu imgeler çerçevesinde yaratılan algılar bu çalışmanın temel konusunu teşkil etmektedir.

Türk-Osmanlı algısının oluşumunda kuşkusuz Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde geçmişten günümüze kadar süregelen bir takım ciddi tarihsel sorunların etkili olduğu söylenebilir. Bu sorunları kısaca şöyle özetle-

mek mümkündür: Ermenistan tarafı Türkiye'den 1915 yılında yaşanan Ermeni tehcirini soykırım olarak tanımasını, 1990'ların başından beri Türkiye tarafından tek taraflı olarak kapatılmış olan Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını ve Karabağ meselesinde tarafsız bir politika izlemesini istemektedir. Türkiye ise Ermenistan'ın soykırım, toprak ve tazminat iddialarından vazgeçmesini, Karabağ işgalinin sonlandırılmasını, 1915 Olaylarını incelemek üzere ortak tarihçiler komisyonu kurulmasını ve çeşitli ülkelerde Türkiye aleyhinde yürütülen propaganda faaliyetlerinin sonlandırılmasını istemektedir. Kısacası, tarafların birbirine tamamen zıt istekleri iletişim kanallarının kapanmasına ve taraflar arasında sağlıklı bir iletişim kurulamamasına neden olmaktadır.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair uluslararası literatüre bakıldığında ise bu ilişkilerin soykırım odaklı analiz edildiği görülmektedir. Oysa Türk-Ermeni ilişkilerinin çok daha derin tarihsel ve sosyolojik bir geçmişi bulunmaktadır. Bu nedenle Türk-Ermeni ilişkilerinin soykırım odaklı analizden çıkarılıp yeni bir platforma taşınması elzemdir. Bu yönüyle bu çalışmanın Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan sorunların çözümüne yeni bir boyut kazandırması düşünülmektedir. Nitekim toplumlar arasındaki sorunların devletlerin eğitim sistemlerinde yer alması ve eğitim müfredatlarına girerek öğrencilere aktarılması beraberinde devletler arası sorunların giderek daha da derinleşmesine neden olmaktadır. Türkiye-Ermenistan vakasında olduğu gibi günümüzde birçok ülkenin eğitim müfredatlarında bu ülkelerin uluslararası ortamda diğer ülke veya halklarla yaşadıkları sorunların ele alındığı görülmektedir. Buna İsrail-Filistin arasında yaşananlar, Güney Kore-Kuzey Kore arasındaki sorunlar, ABD'nin Afro-Amerikalılara yönelik tutumları ve Nazi dönemi Almanya'sı örnek olarak gösterilebilir. Bu yönüyle tarih ders kitaplarının taranarak komşu ülkelere veya farklı uluslara yönelik önyargılı sunumların ortadan kaldırılması

oldukça önemli bir sorunun da çözümünü sağlamış olacaktır.

Uluslararası literatürde, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gibi soykırım odaklı olmasa da, mevcut tarihsel birçok sorunun çözümünde benzer yöntemlere başvurulmuştur. Bu çerçevede tarih ders kitaplarının revizyonu konusunun çözüm odaklı bir strateji olarak değerlendirildiği görülmektedir. Konuyla ilgili yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır (Spyrou, 2006; Nicholls, 2003; Paxton, 1999; Wallace ve Allen, 2008; Gal, 1981; von Borries, 2003; Firer, 1998; Bukh, 2007). Benzer şekilde Türkiye’de de önemli adımlar atılmıştır (Tuncay, 1998; Şimşek, 2007; Şivgin, 2009; Yıldırım, 2007; Aydın, 2001; Safıran ve Ata, 1996; Demircioğlu, 2006).

Türkiye’deki çalışmaların belki de en önemli örneklerinden birini oluşturacak olan TÜBİTAK destekli bu proje kapsamında Balkan ve Karadeniz ülkelerinde (Bulgaristan, Yunanistan, Kıbrıs, Makedonya Cumhuriyeti, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Arnavutluk, Rusya ve Ermenistan) ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Osmanlı/Türk imgesi karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İncelemenin temelini ilk ve orta öğretim kurumlarında 2010-2011 öğretim yılında zorunlu olarak okutulan güncel tarih ders kitapları oluşturmuştur.

Projenin amacı, ilk etapta ülkeler arasındaki ilişkilerde uyuşmazlıkların barışçıl yöntemlerle çözümlenebilmesine katkı sağlamaktır. Öğrenilmiş yargı ve algılamaların olumsuz etkisinin ortadan kaldırılmasıdır. Bu amaçla Balkan ve Karadeniz ülkelerindeki Osmanlı-Türk imgesinin kapsamlı bir şekilde ortaya konması ve incelenen ülkeler arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konması planlanmaktadır. Türkiye’ye komşu olan ve Türkiye ile AB arasında bir köprü konumunda olan Balkan ve Karadeniz ülkelerindeki Osmanlı/Türk imajının incelenmesi sonucunda Türkiye ile ilgili olumsuz imgeler

tespit edilecek ve Türkiye ve Türk tarihiyle ilgili bu olumsuz algılamaların ortadan kaldırılması için öneriler geliştirilecektir. Bu öneriler aracılığıyla Türkiye ile bölge ülkeleri arasında algılara dayalı olumsuzlukların ortadan kaldırılmasına katkı sağlanması da amaçlanmaktadır.

Konuyla İlgili Literatür ve Dünya’da Tarih Ders Kitaplarının Revizyonu Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tarihçinin ilk kuralı doğru olmayı dile getirmeye asla cüret etmemektir. İkinci kural doğru olan hiçbir şeyi gizlememektir.

Dahası yazdıklarında taraf tutma ve kötü niyet olmadığına dair hiçbir kuşkusu olmamalıdır.

(Cicero, *De Oratore*, II, 62)

Uluslararası literatürde ders kitaplarının incelenmesi konusu, henüz yeni bir araştırma alanı olmakla birlikte, gerek öğrencilerin öğrendikleri bilginin, gerekse tarih öğretmenlerinin öğrencilere aktardığı bilginin doğruluğu ve güvenilirliği açısından oldukça önemli bir araştırma alanıdır. Tarih ders kitaplarının öğrencilerin kendi çevrelerine ve dünyaya bakış açılarını da şekillendirdiği göz önünde bulundurulduğunda, bu kitapların diğer ders kitaplarından ayrı bir noktada tutulması gerektiği açıktır. Bu çerçevede öğrencilere tarih öğrenmenin doğru ve bilimsel yollarının öğretilmesinin ve onların bu alana olan ilgi ve merakların doğru yönlendirilmesinin öneminin bir kez daha vurgulanmasında yarar vardır.

Tarih öğretiminde, tarih ders kitaplarının taşıdığı yetersizlikler ve yanlışlıklar tarih derslerinde istenilen amaçlara ulaşmayı engellediği gibi, bu derse karşı öğrencilerde olumsuz önyargılar da oluşturmaktadır. Dahası tarih ders kitapları, ister istemez, yazdıkları dönemlerin siyasi atmosferinden de etkilenirler, hatta yazdıkları döneme göre tarih ders kitaplarından kimi konuların çıka-

rıldığı veya bu kitaplara kimi konuların eklendiği görülmektedir (Meraç, 2006, 169-170). Türkiye ve Ermenistan'daki eğitim kurumlarında kullanılan tarih ders kitaplarının yazımında da iki ülke arasındaki sorunların etkisinin olduğu söylenebilir. İki ülke ilişkilerine dair ders kitaplarında kullanılan olumsuz imgeler ve stereotipler öğrencinin konuya bakış açısını doğrudan şekillendirmektedir (Meraç, 2006, 170).

Tarih ders kitaplarının incelenmesi konusu yakın tarihte araştırılmaya başlanmış bir konu olmakla birlikte temelleri iki dünya savaşı arası dönemde kurulan Milletler Cemiyeti'ne kadar dayanır. Falk Pingel (2010, 9) ders kitaplarının revizyonuna dair *UNESCO Ders Kitabı Araştırma ve Ders Kitabı Revizyonu Rehber Kitabı (UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision)* başlıklı eserinde bu konuda ilk uluslararası çalışmaların Birleşmiş Milletler'in selefi olan Milletler Cemiyeti döneminde yapıldığını belirtir. Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa toplumları üzerindeki yıkıcı etkisine de değinen Pingel (2010, 9), bu dönemden itibaren Milletler Cemiyeti'nin yabancı düşmanlığı ve kalıplaşmış fikirlerle mücadele için girişimlerde bulunduğunu ve bunun aslında ders kitaplarıyla ilgili araştırmaların ilk evresi olduğundan bahseder. Milletler Cemiyeti'nin bu çalışmalarına paralel olarak İskandinav ülkelerinin başlattıkları "Eğitim Alanında Yayın Yapan Yayınevlerinin Ders Kitaplarını Taramaları ve Komşu Ülkelere Dair Önyargılı Sunumların Kaldırılması" başlıklı çalışmada komşu ülkelere dair önyargılı ifadeleri kaldırmak için bir girişimde bulduklarına değinir.

1925 yılında ise bu kez Milletler Cemiyeti'nin görevlendirdiği Fikri İşbirliği Uluslararası Komitesi, ders kitaplarını karşılaştırmak ve böylece önyargılı metinleri eleme için yardımcı olacak ve gelecekte diğer ülkelerin "yanlış anlamalarını ortadan kaldıracak bir çalışma" başlatılmasını önermiştir. Bu Komite 1932'de ders kitapları için önyargılardan bağımsız bir model geliştirmek için "uluslararası ders kitapları konusunda danış-

ma" konulu bir karar kabul etmiştir. Pingel (2010, 9), tüm bu girişimlerin temelinde iki savaş arası dönemde birbirine komşu olan ülkelerdeki ders kitaplarının iyileştirilmesi girişimlerinin teşvik edilmesi ve tarih kitabı yazarlarının savaş kavramı karşısında daha eleştirel bir tavır takınmalarının sağlanması olduğunu belirtir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ders kitaplarıyla ilgili araştırmaların UNESCO sorumluluğu altında yürütüldüğüne değinen Pingel (2010, 11), 1975 yılında Almanya Braunschweig'da kurulan Georg Eckert Uluslararası Ders Kitaplarını Araştırma Enstitüsü'nün de UNESCO ile doğrudan işbirliği içinde çalışmaya başladığını ve bu işbirliğinin günümüze kadar gelişerek devam ettiğini ifade etmiştir. Bu Enstitü 1912-1974 yılları arasında yaşayan Alman tarihçi Georg Eckert'in adıyla kurulmuştur. Ders kitabı incelemeleri konusunda önemli bir araştırmacı ve aynı zamanda pedagoğ olan Eckert akademik çalışmalarının yanı sıra 1964 yılından itibaren Alman UNESCO Komisyonu'nun başkanı olarak ders kitabı araştırmalarının geliştirilmesi üzerine çalışmıştır. Eckert, komşu ülkelerin veya bir grup ülkenin ders kitaplarında birbirleri hakkında kullandıkları imgeler üzerine düzenlediği konferanslarla, uzlaşma ve barış eğitimine de katkıda bulunmuştur. Eckert'in ölümünden bir yıl sonra, adına kurulan Enstitü ile ders kitabı araştırmaları uluslararası bir düzeye kavuşturulmuştur (Žunić, 2008, 17). Bu kurumda başta Balkan ülkeleri olmak üzere birçok ülkenin tarih ders kitaplarının incelendiği görülmektedir. Enstitü'nün bir de ders kitaplarında imgelerin oluşumu ve evrimi üzerine makaleler yayınlayan *Uluslararası Ders Kitapları Araştırmaları (International Textbook Research)* adında bir dergisi bulunmaktadır (De Baets, 1994, s.515-34). Enstitü'nün temel amacı ise ders kitaplarında "biz" ve "öteki" algısını net bir biçimde ortaya koymaktır (Millas, 2006, s. 47-60, Millas, 1991, s. 21-33, Ortaylı, 1999, s. 77-85). Bu çalışmaların çoğunda varılan ortak sonuçlardan biri de her toplumun ya da her ulusun kendi öğrencilerine tek taraflı bir tarih bilinci

aşlamaya çalıştığıdır (Spyrou, 2006, s.95-110, Akman, 2011, s.80-109, Şimşek, 2007, s.10-13). Bu sorunun üstesinden gelebilmek için Enstitü'nün öğrencilere doğru ve tarafsız bir tarih eğitiminin verilmesine katkı sağlamaya çalışıldığı görülmektedir.

Tarih ders kitaplarının uluslararası düzeyde incelenmesi ve bir ülkeye dair kitaplardaki stereotiplerin tespit edilmesi konusu kuşkusuz devletler arasındaki ilişkiler kadar toplumlar arası ilişkiler açısından da önemli bir çalışma alanıdır. Özellikle geçmişte travmatik sorunlar yaşamış ülkelerin ders kitaplarının karşılıklı olarak incelenmesi ve önyargıları oluşturabilecek imgelerin tespit edilmesinin toplumlar arasındaki sorunların çözülmesine de doğrudan katkı sunacak bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Okumakta olduğunuz bu çalışmanın da bağlı olduğu proje kapsamında, Türkiye'nin yakın çevresinde yer alan Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Rusya, Sırbistan ve Yunanistan gibi ülkelerin tarih ders kitaplarındaki Türk stereotiplerinin incelenmesi ve mevcut önyargıların hangi tarihsel soruna dayandığının araştırılması öngörülmektedir. Bu noktada Ermeni tarih ders kitaplarının incelenmesi oldukça önemlidir. Bu çalışma ile Ermenistan'daki ilk ve orta öğretim tarih ders kitaplarında Türk imgesinin nasıl sunulduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu yönüyle çalışmanın literatürdeki önemli bir eksikliği kapatması düşünülmektedir.

Türkiye'de Tarih Ders Kitaplarının Revizyonu ile İlgili Yürütülen Çalışmalar

Çağdaş dünya değerleri açısından barışçı bir tarih anlayışını hedeflemeliyiz. 500 yıl önce İstanbul'u aldığımızı sevinmemeli 300 yıl önce Viyana'yı alamadığımızı hayıflanmaktan vazgeçmeliyiz.

(Tuncay, 1998, 56)

Araştırmacılara göre dünyada tarih eğitimi şekillendiren anlayışlar büyük öl-

çüde, dönemin hâkim siyasal/felsefi düşünce akımlarına paralel gelişme göstermiştir. Tarih yazımı ve eğitimi şekillendiren faktörler dönemden döneme değişiklik göstermektedir. Ahmet Şimşek'e göre (2007, 10) Eskiçağda başat faktör devlet formları iken, Ortaçağda din, modern çağda da ulusçuluk ön plana çıkmıştır. Şimşek, günümüzde ise küreselleşmenin düşünsel arka planı olan çok kültürlü/postmodernist yaklaşımların dünyada tarih eğitimi şekillendirdiğini ifade etmektedir. Hale Şıvgın da (2009, 45) *Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi* başlıklı çalışmasında tarih eğitiminin dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kaçınılmaz olarak siyasal erke sahip olanların baskısından etkilendiğini şöyle belirtmiştir:

Atatürk'ten sonra tarih kitapları her gelen iktidar döneminde değişikliğe uğramıştır. Ülkemizde tarih eğitimi siyasal erklerin iç ve dış siyasallığının bir parçası olan eğitim politikası belirlemiştir. Buna şaşmamak gerekir çünkü dünyanın her yanında tarih eğitimi siyasal erke sahip olanların egemenliklerini sürdürmelerinin etkili bir aracı olarak görülmüş ve görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak tarih eğitiminin bilimselliğini de siyasal erkin bilime bakışı belirlemiştir (Şıvgın, 2009, 45).

Tarih eğitiminin, bireyin çevresine uyum sağlanmasında en önemli etkenlerden biri olduğunu kaydeden Murat Yıldırım (2007, 1) tarihin bu önemini çoğu zaman siyasal iktidarlar tarafından yanlı kullanıldığını ve tarih derslerinde iktidarların kendi anlayışlarının öğrencilere yansıtıldığını belirtir. Yıldırım, tarih öğretiminin, dönemin koşullarından, siyasal akımlarından ve uluslararası reel-politikten etkilendiğini ve müfredat programları ile ders kitaplarına da bu durumun doğrudan yansıdığını ifade eder.

Tarih ders kitaplarının incelenmesi konusu yirminci yüzyılda önem kazanmaya başlayan bir araştırma alanı olmakla birlikte günümüzde birçok ülke tarafından kullanılan

bir araştırma yöntemidir. Ancak ne yazık ki bu konuda Türkiye’de yürütülen çalışmaların dünyadaki eşdeğerleriyle benzer seviyede olduğu söylenemez. Bu konuda yapılan az sayıda araştırmanın genel olarak yüksek lisans ve doktora çalışmaları ve imgebilim konularıyla sınırlı olduklarını söylemek mümkündür.

Türkiye’de tarih ders kitaplarıyla ilgili temel sorunlardan birinin tutarsızlık olduğunu ileri süren ve bunun öğrenciler üzerindeki yansımalarını ele alan Can Dündar “Siz hala annenizin tarih kitabını mı okuyorsunuz?” başlıklı yazısında iki cümle ile bu durumu şöyle özetler:

“1071’de Malazgirt Savaşı’nı kazanan Türkler; Anadolu topraklarına ayak bastılar” diye başlıyor tarih ders kitabı... ve bu cümlenin yer aldığı paragraf şöyle bitiyor:

“Anadolu, ezelden ebede Türk yurdudur”.

6 Eeee... Hani 1071’de ayak basmışlardı?..¹

Türkiye’deki tarih eğitiminin Türk ulusal kimliğini en çok besleyen eğitim alanlarından biri olduğunu ileri süren Şimşek (2007, 25) ise Türkiye’deki tarih eğitiminin Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne giriş sürecinde sıkıntı yaratabileceğini şöyle kaydeder:

...askeri ve siyasi tarihin ağırlığını oluşturduğu, işleniş tarzı açısından çağdaş dünyadaki örneklerden oldukça uzak bir durum sergileyen Türkiye’deki tarih eğitimi, yine de Türk ulusal kimliğini en çok besleyen eğitim alanlarından biri olma konumunu sürdürmektedir. İşte bu noktada, AB’ye girme sürecinde tarih eğitiminde yer alacak bir Avrupa boyutunun Türk tarihi ile nasıl uyumlulaştırılacağına ilişkin belirsizlikler görülmektedir.

Türkiye’deki tarih ders kitaplarının incelenmesiyle ilgili önemli bir çalışma İsmail Aydın’ın *Osmanlı’dan Günümüze Tarih Ders*

Kitapları adlı çalışmasıdır. Aydın bu çalışmasında Türkiye’de tarih müfredatına Türk-İslam sentezi yaklaşımının damga vurduğunu savunur. Zafer Toprak’ın bir araştırması ise Aydın’ın çalışmasına benzer bir biçimde 1920’lerin ders kitaplarında yüzde seksen ağırlığa sahip olan Avrupa ve dünya tarihi bilgilerinin, günümüz kitaplarında yüzde onun altına indiğine vurgu yapar.²

Sonuç olarak Türkiye’de tarih ders kitaplarının revizyonu çalışmalarının daha geniş bir kapsamda ele alınarak, mevcut tarih öğretimi programlarında ve ders kitaplarında yer alan başka uluslara yönelik rencide edici öğelerin kaldırılmasına yönelik çalışmaların bir an önce başlatılması gerektiğini söylemekte yarar vardır. Bu yönüyle bu türden çalışmaların Türk toplumunda farklı uluslara yönelik kin tohumlarının ekilmesini önleme potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır (Şimşek, 2007,15).

Ermenistan’da Tarih Ders Kitapları, Tarih Eğitimi ve Müfredat

Genel olarak, Sovyet sonrası Ermenistan’ın farklı ders kitaplarındaki sunumları aynı amaca hizmet eder: Öğrenciler arasında Ermeni devletine duyulan aidiyet hissini ve bunun neticesi olarak ortaya çıkan gurur hissini yaratılması...

(Harutyunyan, 2012, 126)

Ermeni tarih ders kitapları, tarih eğitimi ve müfredat bilgilerinin inceleneceği bu bölümde birbiriyle bağlantılı bu konu başlıkları ayrı ayrı ele alınacak ve bu üç konuya dair genel bir değerlendirme yapılacaktır. Bu çerçevede ilk olarak Ermenistan’da tarih ders kitapları üzerinde durulacaktır. Bu bölümde ağırlıklı olarak, Karine Harutyunyan’ın “Vaka İncelemesi: Ermenistan” başlıklı çalışmasıyla

(1) Can Dündar, “Siz Hala Annenizin Tarih Kitabını Mı Okuyorsunuz?”, Milliyet, <http://www.milliyet.com.tr/siz-hala-annenizin-tarih-kitabini-mi-okuyorsunuz/-can-dundar/guncel/yazardetayarsiv/23.12.2001/84243/default.htm> (Son erişim: 15.05.2013).

(2) Tarih Vakfı, “Tarih Eğitiminde Yeni Bir Modele İhtiyacımız Var!”, [YENİ TÜRKİYE 60/2014](http://www.tarihvakfi.org.tr/egitim/ yenimodel. asp 5 (2002): 2004.</p></div><div data-bbox=)

Mikayel Zolyan ve Tigran Zakaryan'ın "Sovyet-Sonrası Ermenistan'da Tarih Ders Kitaplarında "Biz" ve "Onlar"ın Sunumu" başlıklı çalışmaları çerçevesinde Ermeni tarih ders kitapları incelenecektir.

Ermenistan'da Tarih Ders Kitapları

Görülüyor ki ders kitabının yazarları metni okuyan öğrenciler arasında düşmana karşı nefret yerine ulus ve devlete yönelik gurur hissini teşvik ettiler.

(Zolyan, 2001, 133)

Ermenistan'da ders kitaplarıyla ilgili olarak yürütülen çalışmalara genel olarak bakıldığında Ermenistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Eğitim Projeleri Merkezi Başkanı Karine Harutyunyan'ın "Vaka İncelemesi: Ermenistan" başlıklı çalışması ilk sırada gelmektedir. Harutyunyan bu çalışmasında Ermeni eğitim sisteminin tarihi geçmişine kısaca değindikten sonra Ermenistan'da ders kitaplarının nasıl hazırlandığına dair kapsamlı bilgilere yer verir.

Yazara göre (2001, 26), günümüzde Ermenistan'da tarih ders kitapları Dünya Bankası'nın vermiş olduğu kredilerle desteklenmektedir. Böylelikle tüm öğrenciler ve aileleri herhangi bir ücret ödemedens ders kitabı alabilmektedirler. Sovyetler Birliği dönemi ve sonrasında yaşananlardan farklı olarak basım, yayın ve dağıtım konusunda da tekel sisteminin ortadan kalktığı, rekabet ortamının yaratıldığı söylenebilir. Harutyunyan (2001, 26), Ermenistan'da hükümetin uzun vadede mali nedenlerden dolayı ders kitaplarının basım ve yayını sürdürmeyeceği gerçeğinden hareketle yeni projeler, özellikle de sürdürülebilirliği olan projeler üzerinde durulduğunu ileri sürer. Bu kapsamda ilk olarak ders kitaplarının kiralanabileceği bir mekanizma oluşturma yoluna gidilmiştir. Bunun için de rekabetçi ihalelerin yapılacağı ulusal veya uluslararası yapıların kurulması sağlanmaya çalışılmıştır. Buna göre ders kitapları

bir yıllığına öğrenciye kiralanacak, dönem sonunda tekrar kütüphaneye iade edilecek ve kiralama karşılığında öğrencilerin makul bir ücret ödemesi sağlanacaktı. Ancak bu proje bir süre sonra aileler tarafından pek de rağbet görmeyince yeni çözüm arayışları başladı. Bu kez ders kitaplarının sivil toplum kuruluşları (STK) aracılığıyla yayınlanması düşünüldü. Buna göre STK'ların ders kitapları için gerekli olan parayı yönetmeleri kararlaştırıldı. (Harutyunyan, 2001, 24).

Ders kitaplarının hazırlanması ve yayınlanmasına dair verilen bu bilgilerin ardından biraz da kitapların içeriklerinden bahsedilmesinde yarar vardır. Bilindiği gibi hemen hemen her ülkede ders kitaplarının hazırlanmasında siyasi ve tarihi faktörlerin etkili olduğu ve bu faktörlerin ders kitaplarının içeriğini önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Bu kapsamda Ermenistan'daki ders kitaplarının içeriğini hazırlayan tarihçilerin de iç ve dış siyasi gelişmelerden etkilendiği, Ermeni araştırmacılar tarafından da sıkça üzerinde durulan bir husus olmuştur. Ermenistan'daki ders kitaplarının içeriklerine dair araştırma yapan Mikael Zolyan (2001, 123), günümüzde Ermenistan'da tarih ders kitaplarını hazırlayan tarihçilerin halen kısmen de olsa Sovyet dönemi tarihçiliğinin etkisini taşıdıklarını ifade etmektedir. Ermenistan'da tarihçiler Sovyet tarihçiliği geleneği ile modern tarihçilik geleneği arasında kalarak bir ikilem yaşamaktadırlar. Bir taraftan dogmatik Sovyet tarihçiliğinin etkisi devam ederken, diğer taraftan Batı tarzı tarihçilik anlayışı geliştirilmeye çalışılmaktadır. Tarih ders kitaplarının içeriğinde milliyetçi söylemin önemli bir rol oynadığını belirten Zolyan (2001, 123), günümüzde tarih ders kitaplarında Marksizm-Leninizmin yerini resmi devlet ideolojisinin aldığını kaydetmiştir.

Tarih ders kitaplarının son derece özenli bir şekilde hazırlanması gerektiğini savunan Zolyan (2001, 123), kitapların sadece bir grup değil bir ulusun öğrencileri tarafından okundukları için çok geniş bir kesime

hitap ettiğine, bu nedenle toplumda oldukça geniş bir etkiye sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca tarihçilerin genellikle kendi ülkelerinin iç politik gelişmelerini yazma konusunda gönülsüz olduklarını ve bunun da siyasal sistemin şeffaflığının eksikliği, hükümetin farklı ve eleştirel görüşlere toleransının yetersizliği ve hükümetin eğitim sistemi üzerindeki kontrolü gibi birçok nedeni olduğunu belirtmiştir.

Zolyan (2001, 125-126) ayrıca, Ermeni tarihçilerin tarih ders kitaplarının hazırlanmasında Ermenistan'ın eğitim sistemindeki aksaklıklardan kaynaklanan ciddi pratik zorluklarla karşılaştıklarını kaydetmiştir. Günümüzde Ermenistan'da öğrencilere Sovyet sonrası dönem ilki ilköğretimin son yılında yani dokuzuncu sınıfın sonunda ve ikincisi lisenin son yılı olan on ikinci sınıfta olmak üzere iki defa öğretilmektedir. Lise öğrencileri ise sosyal ve fen bilimleri olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Bu öğrenciler için ayrı ayrı tarih ders kitapları kullanılmaktadır.

Ders kitaplarının revizyonuna dair literatürde ders kitaplarının araştırmasında zor çözülebilecek sorunlarından birinin de metnin tanımlanması olduğuna dikkat çekilmektedir. Buna göre bazı araştırmacılar ders kitabı metninin tarafsız edebiyat normları dışında olduğunu ileri sürerken diğer araştırmacılar ise ders kitaplarının edebi formunun inkâr edilemez olduğunun altını çizmişlerdir (Žunić, 2008, 27). Zolyan'a (2001, 133) göre ise Ermenistan'da tarih ders kitaplarının yazarları başka uluslara ya da düşmana karşı nefret duyguları yerine kendi uluslarını övme, üstün kılma, gurur duyma duygularını ön plana çıkarma yolunu seçmişlerdir. Yazar (2001, 124-125) ayrıca tarih ders kitaplarını hazırlayanların özellikle hükümetle ilgili konuları ele alırken oldukça dikkatli davrandıklarını, hatta Ermenistan'ın uluslararası ilişkiler ve dış politik gelişmeleri söz konusu olduğunda resmi ideolojiyi tamamen takip ettiklerinin altını çizmiştir.

Ermenistan tarih ders kitaplarının çoğunlukla Erivan'da yayınlandığını ve biçimsel olarak benzer özelliklere sahip olduklarını söylemek mümkündür. Büyük bir kısmı Մակմիլան (Makmilan) yayınevine ait olan ders kitapları, tüm sınıflar için Հայոց Պատմություն (Hayots Patmutyun) yani *Ermeni Tarihi* adıyla yayınlanmaktadır. Genellikle ders kitaplarının iç sayfasında her bölümün ya da her konunun kim tarafından hazırlandığına dair bilgiler yer almakta ve bu kitaplar birden fazla yazar tarafından hazırlanmaktadır.

Bu çerçevede Ermenistan'da mevcut tarih ders kitaplarının Ermeni araştırmacıların da belirttiği üzere objektiflikten uzak, çoğu zaman ülkenin iç ve dış politik gelişmeleriyle doğrudan ilişkili, ülkenin çıkarlarıyla paralel bir anlatı geliştirdiği sonucuna varmak mümkündür. Dolayısıyla Ermenistan'ın politik gelişmelerine göre şekillenen tarih eğitiminin ister istemez öğrencinin tarih algısını da etkilediği anlaşılmaktadır.

Ermenistan'da Tarih Eğitimi

Ermenistan'da eğitim sisteminin tarihi geçmişi birçok ülkede olduğu gibi oldukça eskiye dayanmaktadır. Eğitim Ermenistan'da, özellikle de Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olmadığı dönemlerde, ulusal kimliğin korunmasında anahtar rol oynayan bir faktör olarak kabul edilmekteydi. Araştırmacılara göre Ermenistan'da ilk bilimsel ders kitabı yedinci yüzyılda matematik konusunda kaleme alınmıştır (Harutyunyan, 2001, 24). Günümüzde Erivan'daki Matenadaran Kütüphanesi'nde yaklaşık 15.000 tarihi el yazmasının koruma altında tutulduğu bilinmektedir. Bu da Ermenistan'ın bilimsel bir literatür geleneğine sahip olduğunu gösterir.

Ermenistan'da eğitim sisteminin tarihsel arka planına bakıldığında bunun üç temel başlık altında toplandığı görülmektedir. Birinci kısımda dördüncü yüzyılda Ermenis-

tan'ın Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul ettiği ilk dönem yer alır. Bu kabulün ardından tüm okullar resmi olarak kilise tarafından desteklenmişlerdir (Harutyunyan, 2001, 24). Bu okulların çoğu dini okul olmamasına rağmen bu destek 1920'li yıllara kadar devam etmiştir. Ermeni eğitim sisteminin tarihinin ikinci kısmını ise Sovyetler Birliği dönemi oluşturur. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte tüm Hıristiyan okulları sosyalist prensiplere göre yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla mevcut sistemin kısmen Sovyet döneminin getirdiği bir geleneği de taşıdığı söylenebilir (Harutyunyan, 2001, 24-25).

Harutyunyan (2001, 25), Sovyetler Birliği'nin dağıldığı dönemde Sovyet bloğu içinde en iyi eğitim sistemine Ermenistan'ın sahip olduğunu ifade ederek, Ermenistan'ın bu dönemdeki başarısında birden fazla faktörün rol oynadığını belirtir. Buna göre temel zorunlu eğitimin on yıl olması, okul çağındaki tüm nüfusun okula gitmesi ve ilköğretimden yüksek öğrenime kadar tüm seviyelerdeki eğitimin ücretsiz olması en önemli faktörler arasında yer almaktadır. Ayrıca eğitim sistemindeki cinsiyet eşitliği, karma eğitim ve nitelikli öğretim elemanlarının varlığı gibi etkenlere de dikkat çekilmektedir. Böylelikle bu dönemde yetişkin nüfusun çift dilli ve okuryazar olduğu ve üniversite mezuniyet oranının yüzde yirmi beşi bulunduğu belirtilmektedir (Harutyunyan, 2001, 25).

Her ne kadar Ermenistan'ın Sovyetler Birliği çatısı altında en iyi eğitim sistemine sahip ülke olduğu ifade edilse de, bu dönemde de bir takım sorunlar yaşandığı da kaydedilmiştir. Bu sorunlar arasında Sovyetler Birliği döneminde öğrencilere verilen ders kitaplarının eğitim döneminin sonunda tekrar kütüphaneye iade edilmesi zorunluluğu da vardır. Bir gelenek halini alan bu sistemin 1960'lı ve 70'li yıllarda da devam ettiği, 1980'lerde ise ders kitaplarının ödünç verilmesi sisteminin

popülaritesini kaybetmeye başladığı kaydedilmiştir. Bunun yerine devlet bütçesinden geri almaksızın öğrencilere ücretsiz ders kitaplarının verilmesi sistemine geçildiği ve bu yolla sorunun büyük oranda çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı vurgulanmıştır (Harutyunyan, 2001, 25).

1991 yılına gelindiğinde ise Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte hükümetin içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullar nedeniyle öğretmen maaşının bile aylık yedi-sekiz dolar olduğu bir ortamda, ders kitaplarının ücretsiz temininin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Üstelik bu dönemde Sovyetler Birliği'nden kalma ders kitaplarının büyük bir kısmının ideolojik içerik taşıdığı gerekçesiyle öğretmenler tarafından kullanılmasının reddedildiği de öne sürülmüştür. Bu kitapların yerine ulusal kimliğe daha fazla vurgu yapan kitaplara ihtiyaç duyulmaya başlanması, eski kitapların, özellikle tarih ve coğrafya ders kitaplarının, hem Ermeni aileler hem de öğretmenler tarafından gözden çıkarılmasını daha da kolaylaştırmıştır. Her ne kadar matematik, biyoloji, fizik gibi doğal bilimlere ait kitaplarda çok fazla değişikliğe ihtiyaç duyulmasa da, bu kitapların sayısının az olması ve hükümetin de yeni kitapları basmak için yeterli ödeneğinin olmayışı sorunun giderek daha da büyümesine neden olmuştur. Ermenistan'da bu dönemde az sayıda kitap basımı yapılıyor olsa da içinde bulunulan ekonomik durum nedeniyle ancak çok küçük bir kesimin bu yeni kitapları alabildiği belirtilmiştir (Harutyunyan, 2011, 26).

Bu sorunlar zamanla yeni ders kitaplarının basımı ve öğrencilerin uygun fiyatlarla yararlanabileceği yeni çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. Bugün Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların bu konuyla ilgili olarak Ermenistan'a yapmış olduğu yardımlar neticesinde sorun kısmen de olsa çözülmüş görünmektedir.³

(3) Areg Gharabegian, "Educational Reforms in Armenia", <http://oia.net/2013/02/28/educational-reforms-in-armenia-by-areg-gharabegian/> (Son erişim: 05.05.2013).

İlk Çağlardan Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonuna Kadar Olan Dönemde Türk-Ermeni İlişkilerinin Tarih Ders Kitaplarında Sunumu

Tarih Ders Kitaplarında İlkçağ Anlatısında Ermeni Kahramanlık ve Mağduriyet Stereotiplerinin Oluşturulması

*Bilinçsizce ölüm ölümdür, bilinçli ölüm
ölümsüzlüktür*

(5. Sınıf, 2000, 103).⁴

İlkçağ anlatılarında Ermeni kahramanlık ve mağduriyet stereotiplerinin nasıl oluşturulduğuna geçmeden önce bu dönemdeki Türk-Ermeni ilişkilerine kısaca değinilmesinde yarar vardır. Mehmet Tezcan "V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği" başlıklı çalışmasında Türklerle Ermenilerin ilk kez beşinci yüzyılda karşılaştıklarını ileri sürer. Tezcan'a (2007, 183) göre Hunlar 363-365 yılları arasında Anadolu'ya doğru bir yağma seferine çıkmışlar ve bu sırada ilk kez Ermeni topraklarından geçmişlerdir. Diğer bir deyişle, beşinci yüzyılın başlarında ise hem ara sıra savaşmışları Sasanileri hem de Sasani topraklarının kuzeyinde yaşayan Ermeni halkını yakından tanıdıkları söylenebilir. Aynı yüzyılın ortalarında Orta Avrupa'ya ilerleyip Roma İmparatorluğu'nu tehdit eden Hunlar Kafkasya'yı da önemsemekteydiler. Nitekim Tezcan (2007, 183) Ermenilerin de Sasani baskısına karşı bir taraftan Doğu Roma İmparatorluğu'na, diğer taraftan da Hun Devleti'ne elçi gönderdiklerinden bahseder. Bu elçilerin yardım talebi üzerine Hunlar Ermenileri desteklemek için bir ordu gönderse de bu ordu Sasanilerin tuttuğu Kafkas geçitlerini aşamadığından Ermeniler Sasanilere karşı tek başlarına mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Sonunda Ermeni tarihinde son derece önemli bir yere sahip olan ve 451 yılında gerçekleşen Avarayr

Savaşı'nda Ermeniler Sasaniler tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır (Tezcan, 2007, 183).

Tezcan'ın aksine Redgate (1998, 144) de Avarayr Savaşı'nın Hunlarla Ermenilerin ilk karşılaşmaları olduğunu, Sasanilere karşı Romalılardan destek alamayan Ermenilere Hunların destek verdiğini ve önemli başarıların elde edildiğini kaydeder. Avarayr Savaşını Ermeniler açısından bir kahramanlık savaşı olarak da niteleyen Redgate, bu savaşla Ermenilerin dini özgürlüklerini garanti altına aldıklarını belirtir.

Redgate'ın Hun-Ermeni ilişkileriyle ilgili verdiği bir diğer bilgi de Bagratuni Prensi II. Sahak dönemine dairdir. Buna göre yine beşinci yüzyılda Vahan Mamikonyan önderliğindeki bir grup Ermeni, İber isyanına katılır ve isyancılar İncil üzerine yemin eder. Bagratuni Prensi olarak atanan II. Sahak, İberya'ya gönderilen bazı paralı Hun askerleri tarafından takviye edilir. Bazı askeri başarılar elde eden bu askerler İber kralı tarafından bozguna uğrattılır ve Sahak ve diğerleri öldürülür (Redgate, 1998, 146).

Ermeni tarih ders kitaplarında da Tezcan'ın yukarıda bahsetmiş olduğu ilk karşılaşmaya benzer bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin beşinci sınıf tarih ders kitabının "Ermenistan'ın İç Özerkliği" (Հայաստանի Դիվանագրությունը - Hayastani Nerkin İnknavarutyunı) başlıklı bölümünde "Hunlar" (Հնդեր - Hōner) sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir (5.Sınıf, 2000, 96).

Bu döneme dair anlatılara bakıldığında Avarayr Savaşı döneminde Sasanilere karşı Ermenilerin Hunlarla dayanışmaya girdiklerine dair bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Nitekim Ermeni tarihinde Avarayr Savaşının ayrı bir önemi olduğu ve Ermenilerin bu savaşta yaşadıkları deneyimlerden hareketle "dünyada dinleri uğruna şehit olan yegâne

(4) Bu bölümde kullanılan tarih ders kitaplarının yazarları büyük ölçüde aynı olduğundan, metin içi atıflarda yazar adı yerine kitabın okutulduğu sınıf belirtilecektir.

millet” (Tezcan, 2007, 199) şeklinde bir algıyı dayatmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır:

Kuzey Kafkasya Hunları Cora Pahak⁵ ve İran'a doğru hareket etmeye hazır dılar. Sasani Persleri sınırlarının güvenliğini hala sağlayamıyordu. Bu sayede Ermenistan geçici olarak siyasi, ekonomik ve dini baskılardan kurtuldu (5. Sınıf, 2000, 96).

Vardan Mamikonyan Cora Pahak'ı dayanabildikleri kadar korumaya devam etti ve Hunlarla bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Hunlar, Perslere karşı mücadelede Ermenilere yardım sözü verdi. Ermeni ordusunun zaferleri Ağvank'da⁶ büyük coşku uyandırdı. Ağvank ordusu Ermenilerle birleşti ve Perslere karşı ortak mücadele verdi (5.Sınıf, 2000, 102).

Ermeni tarih ders kitaplarında Avarayr Savaşı anlatılarında Sasanilere karşı Hun-Ermeni dayanışmasının ön planda olduğu ve Sasanilerin düşman stereotipiyle nitelendiği görülür:

Avarayr Savaşı'ndan sonra da isyancı hareket azalmadı. Ermeniler ulaşılması zor yerlerle güçlendi ve düşmana kan kaybettiren sürekli saldırılar başladı. Persler Hunlara da büyük zarar verdi, Vardan Mamikon ile yapılan antlaşmaya göre Pers bölgeleri işgal edildi ve tahribata uğratıldı... (5. Sınıf, 2000, 103).

Sonuç olarak, Hunların Ermenilerle olan dayanışması Tezcan'a (2007, 199) göre dördüncü yüzyılda başlayıp beşinci yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Hunların Kafkasya ve Anadolu'ya yönelik seferlerinin, Türklerin bölgeyi erken dönemlerde tanımlarında ve bilahare yerleşmelerinde rol oynadığını kaydeden Tezcan, Hunların bu sırada temas kurdukları Ermenilerle gerek siyasi, gerekse kültürel bazı ilişkilerinin olduğunu belirtir. Tezcan (2007, 199), Avarayr Savaşı vesilesiyle Hunların Ermenilere yaptıkları

yardımların, daha sonraki asırlarda da artarak devam ettiğine de dikkat çeker.

Ermenistan tarih ders kitaplarındaki ilkçağ anlatılarında Zolyan ve Zakaryan'a (2008, 789) göre “fatih” imgesi genellikle etnik/dini izler ya da işaretler taşımamaktadır. Bu yazarlar, “fatihler” için “hain, kalles, zalim” gibi negatif tanımlamalar kullanılsa da bunun aslında dini ya da etnik bir grubu belirlemediği için Ermeni tarihçilerin duygusal davranmadıklarını öne sürmüştür. 1915 Olaylarının kaleme alındığı bölümlerde bile Zolyan ve Zakaryan (2008, 789) yazarların duygularına hâkim olabildiğini ve dini ya da etnik bir ayrıma gitmediklerini, “soykırımın” söz konusu dönemdeki rejim, yani Jön Türkler Yönetimi (Young Turkish Government) tarafından yapıldığının ifade edildiğini, dolayısıyla tüm Türklerin ya da Müslümanların ötekileştirilmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını iddia etmişlerdir. Kısacası bu yazarlar (2008, 789) ders kitaplarını hazırlayanların, “dost” ve “düşman” imgesini dini ayrıma göre yapmadıklarını, bu nedenle Romalıları, Persleri, Moğolları, Hıristiyan Bizanslıları, Müslüman Arap Halifelerini ve Osmanlı Türklerini eşit oranda negatif olarak tanımladıkları kaydetmişlerdir.

Sonuç olarak Ermeni tarih ders kitaplarının ilkçağ anlatılarında Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıcına kısaca vurgu yapıldıktan sonra Ermenilerin kendilerinden kat kat güçlü olan imparatorluklara karşı giriştikleri bağımsızlık mücadelelerine dikkat çekildiği görülmektedir. Bu anlatılar imparatorluk yapılarını “düşman” olarak niteleyip onları olumsuz imgelerle tasvir ederlerken, Ermenileri “mağdur” ve “kahraman” olarak tanımlamaktadır. Böylelikle Ermeni-“düşman” çatışması baskıcı rejimlere ya da tiranlıklara karşı özgürlüğün savunulması şeklinde sunulmuştur. Bu sunum sonraki yüzyılların anlatısında da sıklıkla karşımıza çıkacaktır.

(5) Darband şehri yakınlarında Hazar denizinin kıyı alanında bulunan dar koridorun tarihi ve coğrafi adı.

(6) Bugünkü Azerbaycan'da bir bölge.

Bu duruma örnek olarak proje kapsamında Ermenistan'da farklı yaştaki ve şehirlerdeki gençler arasında 2013 yılında gerçekleştirilen anketlerde 9. soruda yer alan “Sizce milletiniz tarih boyunca Türk yönetimine karşı özgürlük/kuruluş mücadelesi vermiş midir?” sorusuna cevap veren öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun Evet şikkını işaretleyerek cevap verdiği görülmektedir (Bkz: Anket soru ve grafiği 9).

Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk-Ermeni İlişkilerinin Sunulması

Üstlendiği yükümlülükler çerçevesinde Rus karargâhı artık Ermeni bağımsızlık güçlerinin yardımına gidecek durumda değildi. Çar'a gönderdikleri raporda sadece Artsakh'taki Ermeni savaşçılarının kahramanlıkları ve azmine karşı (duyulan) şaşkınlık belirtiliyordu

(11. Sınıf, 2010, 12).

Ermeni tarih ders kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinin sunulacağı bu bölüm üç başlık altında incelenecektir. İlk olarak klasik dönemde yani on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı-Ermeni ilişkileri incelendikten sonra ikinci bölümde on dokuzuncu yüzyılda Ermeni bağımsızlık hareketleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bağımsızlık hareketlerine tepkileri analiz edilecektir. Son bölümde ise Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından bu devletin Osmanlı ve Büyük Millet Meclisi hükümetleri ile ilişkileri ele alınacaktır.

Klasik Dönemde Osmanlı-Ermeni İlişkileri

Ulu Tanrı... Tüm Hristiyanları ve özellikle balkımızı kurtarmak için kalbinize iman duygusunu ilham etsin... Kurtuluşumuzun sizin kutsanmış ellerinizle gerçekleştirileceği ümit ve inancına sahibiz.

(Ermeni Katolikos Khaçatur Gağatatsi'nin 1663 tarihli, Fransa Kralı XIV. Lyudovikos'a [XIV. Louis] yazdığı mektuptan)

(11. Sınıf, 2010, 7).

Klasik dönemde Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin ders kitaplarındaki yansımalarına bakıldığında ise Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı yürüttükleri ayaklanmaların “bağımsızlık savaşları” şeklinde nitelendirildiği görülmektedir. Bu bağımsızlık savaşları arasında, on yedinci yüzyılın ortalarındaki Girit Savaşı'na özel bir anlam yüklendiğini söylemek mümkündür. Sekizinci sınıf tarih ders kitabında “Girit Savaşı ve Osmanlı Vatandaşı Halkların Özgürlük Mücadelesindeki Aktiviteleri” (Կրետեի պատերազմը և թուրքահայատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի աշխուժացումը – Kretei paterazmi yev Turk'abpatak Joğovrdneri azatag-rakan payk'ari aşkbujatsumi) başlığıyla verilen bu bölümde Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı diğer devletler ile işbirliği yaptıkları hususu açık bir biçimde ortaya konmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında başlayan savaşın Ermeni toplumunu umutlandırdığı vurgulanmıştır (8. Sınıf, 2007, 7). Buna göre, Ermeniler Venediklileri destekleyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaştan yenik ayrılmasını sağlamaya çalışmışlardır. Tarih ders kitaplarında Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı mücadele etmeye hazır olduklarına dair Papalık ve Venedik'e mektuplar yazdığına da yer verilmiştir: “Katolikos aynı zamanda Papalığa ve Venedik'e de mektuplar yazdı. Bu mektuplar dışında kendisi de savaş alanını ziyaret ederek, Venedik ordusunun komutanıyla müzakereler yürüttü” (8. Sınıf, 2007, 7).

Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avrupalı müttefiklerle birlikte yürüttüğü mücadelenin Ermeni burjuvazi tarafından desteklendiği ve Ermenilerin müttefiklerine verdikleri teminatlar da ders kitaplarında yer almıştır:

...Ermeni ticaret burjuvazisi temsilcileri Türk karşıtı mücadele örgütlenmelerine katılıyorlardı. Ermeni kökenli tüccar Mahtesi Şahmurat yaklaşık 20 yıldır bu özgürlük mücadelesinin içindeydi. O 1666 tarihinde Paris'e giderek Fransız bir üst düzey yöneticiye Ermenilerin ve Rumların, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birlikte hareket edeceğine dair teminatta bulundu. O, böyle bir teklif ile Kral XIV. Lyudovikos'a [XIV. Louis] gitti ve sonra bir Ermeni delegasyonu ile beraber müzakereleri devam ettirmek için yeniden Paris'e geldi. (8. Sınıf, 2007, 7).

Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen faaliyetlerde sadece Ermeni halkı, siyasetçileri ve tüccarları değil, din adamlarının da önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Ders kitaplarında da bu konuya geniş yer verilerek din adamlarının bu mücadeleyi geniş alana yaymaya çalıştığı da yer almıştır: "Eski Akhtamar Katolikos'u olan Vartapet Hovhannes Tütüncü de delegasyon kadrosundaydı. O daha sonra, Türk karşıtı mücadeleye Etiyopya'yı da dâhil etmek için Etiyopya'ya geçti." (8. Sınıf, 2007, 8).

Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerinde önemli bir nokta da Ermenilerin yaratmaya çalıştığı imaj olmuştur. Nitekim ders kitaplarında Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu hakkında olumsuz bir imaj yaratarak Batılı devletleri İmparatorluğa karşı birlikte hareket etmek için ikna etmeye çalıştığı net bir biçimde ifade edilmiştir:

...Ermeni milletinin önde gelenleri çeşitli yollarla Batıyı Türk karşıtlığına ikna etmeye çalışıyorlardı. Bu tip bir örnek başvuru da Vardapet Aristakes tarafından Papa'ya yapılmıştı. O, Çin'de öğrendiği yeni çeşit silahları yaratmak ve denemek için böyle bir başvuru da yapmıştı. Yaratacağı bu silaha karşı "hiçbir kale, dağ, kanyon, deniz, arazi, süvari grubunun ve askerlerin, bilinen hiç bir şeyin karşı koyamayacağından" bahsediyordu. [Ancak] Siyasi

gündemde olan değişiklikler bu tip bir çalışmaya mahal vermemişti...(8. Sınıf, 2007, 8).

Bu diplomatik mücadelenin sonucunda Ermeniler ile Batılı devletler arasında ciddi bir işbirliğine gidildiği konusunda ders kitaplarında verilen bilgiler dikkat çekicidir:

Fransa çok geçmeden Türkiye'yi koruyacak politikayı kabul etti. Ermeni siyasi güçleri Türk karşıtı olan Avusturya, Macaristan, Almanya ve Polonya'yla işbirliği yapmaya mecbur kalmışlardı. Türkiye'nin, Macaristan ve Avusturya'ya karşı saldırgan seferleri, orada bulunan yerli Ermeni önde gelenlerini de harekete geçirmişti. Onlar, silahla ve istihbarat çalışmalarıyla Viyana ve Budapeşte savunmalarına katılmışlardı (8. Sınıf, 2007, 8).

Klasik döneme dair tarih ders kitaplarında Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı verdiği bir diğer mücadele de "Artsakh'da Hareketin Genişlemesi (Շարժումն ծավալունը Արցախում – Şarjman Tzavalumı Artsakhum)⁷ başlıklı bölüm altında verilmiştir. On sekizinci yüzyılda Karabağ üzerinde yaşanan bu mücadele Ermeni tarihinde "en kalıcı ve en örgütlü direniş" olarak kaydedilmiştir:

...Türk askerleri Artsakh'da en kalıcı ve örgütlü direnişle karşılaşmıştı. 1724 yılında Artsakh kurtuluş kuvvetleri Gandzak'taki Müslümanlarla, Türk ordularına karşı ortak mücadele konusunda bir antlaşma imzaladılar. Artsakh ordu komutanları İranlı yetkililere de Osmanlı ordularına karşı mücadelede işbirliği önerileri yaptı. Birleşik Artsakh melikleri⁸ kendi ülke

(7) Karabağ'ın Ermenicedeki adı Artsakh'tır.

(8) Ermenicede utihip (Melik), Ermeni soyluları için kullanılan bir unvandır. Geç Ortaçağ'dan başlayarak on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar, Erivan, Kars, Nahçıvan, Sevan, Lori, Karabağ, Tebriz ve Syunik bölgelerinde yaşayan Ermeni beyleri için kullanılmaktadır. Tanınmış soylu Ermeni melikleri arasında Israel Ori (1658–1711), David Bek (d. 1728), Valerian Madatov (1782–1829), Count Loris-Melikov (1825–1888) ilk sırada gelir. Daha detaylı bilgi için bakınız: George A. Bournoutian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Mazda Pub., California, 2005, s. 210-211.

ve insanlarını, imha ve dış saldırılara karşı savunma direnişine hazırlandılar (11. Sınıf, 2010, 12).

Artsakh mücadelesi Ermenilerin İran ve Rusya gibi ülkelerden yardım istemesi ve bu konuda gördükleri desteğin anlaşılması açısından da önemlidir. Nitekim Ermenilerin Türklerle giriştikleri mücadelelerde üçüncü ülkelerin savaşılar taraf olmasıyla Ermenilerin umutlanmaları sıkça işlenen bir tema olmuştur;

... Ermeni kökenli İvan Karapet de Rusya'nın Ermeni mücadelesi için yardım vaadiyle Rusya'dan Artsakh'a geldi. Bu Ermeni yönetimini da daha da umutlandırdı. 1725 yılının Mart ayında, üç Türk bölüğü Artsakh'ın Varanda bölgesini işgal etti. Ermeni ordusu kayıpları önlemek için Artsakh'taki... [Osmanlı birliklerini]... geceleyin ani bir baskınla imha ettiler. İki Türk paşası öldürüldü, üçüncüsü ise yakalandı. Türk ordusunun imhası ve Ermeni güçlerinin bu önemli zaferi her yerde büyük yankı uyandırdı, Ermenilerin kendine güvenini ve verimliliğini artırdı. Türk birliklerinin Artsakh'a karşı bir sonraki saldırısı da başarısızlıkla sonuçlandı. 1726 yılında Osmanlı ordularının Şuşi'yi ele geçirmek için inatçı saldırıları, Ermenilerin sert direnciyle karşılaşarak, başarısız oldu. Sekiz günlük çarpışmaların ardından Türkler, sekiz yüz asker kaybederek, Gandzak'a [Gence] geri çekilmek zorunda kaldılar. Gerçekleşen kayıplardan sonra Türk askerleri sürpriz bir saldırı taktiği seçtiler. Osmanlı ordusuna karşı mücadelede Ermeni kurtuluş güçlerinin bir kısmı, Rusya tarafından söz verilen yardımı alamadıklarından daha fazla kan dökülmesini önlemek için Türklerle müzakereyi tercih ettiler. Rus-Türk anlaşmasının imzalanmasını öğrenmesiyle birlikte, Türklerle uzlaşma düşüncesine yönelen Hasan Celalyan 1728 yılında öldü. Yüzbaşları

Avan ve Tarkhan önderliğinde Ermeni ordusunun bir kısmı, Rus ordusuna katıldı. 1729-1731 yıllarında Türk işgaline karşı mücadele Gülistan kalesinde askeri lider İbrahim'in komutanlığında devam etti. Ermeni halkı, silah bırakmamış ve kurtuluş mücadelesi devam etmiştir...(11. Sınıf, 2010, 13).

Klasik döneme dair Ermeni tarihinde Osmanlı idaresine karşı verilen bir diğer önemli savaş ise Halidzor Kalesi kuşatması olmuştur. Nitekim ders kitaplarında bu konuya diğerlerine oranla daha geniş yer verildiği görülmektedir. Halidzor Kalesi kuşatması İran'ın söz konusu dönemde Ermenilere verdiği silah desteğini de ortaya koyması bakımından önemlidir:

...Ayrıca, Türk baskınına direnmek için Şahın emriyle İranlı yöneticiler Davit Bey'e ve Ermeni hükümetine silahlı yardım vermek zorunda kaldılar... Türk orduları Erivan'ı ele geçirdikten sonra, Syunik ve Atrpatakan'a doğru yöneldiler. Onlar bazı Ermeni yerleşim yerlerini ele geçirmeyi başardı. Davit Bey askerleriyle birlikte güçlendirilmiş Halidzor kalesine⁹ vardı. Mart 1727'de Türkler Halidzor'u kuşattılar. Ermeni kuvvetlerinin başarısıyla birlikte düşmanın durmaksızın süren saldırıları önlenildi. Kuşatılmış Ermeni savaşçıları, çok sayıdaki Türk askerini surlardan aşağı attılar. Kale komutanlığı, ablukayı sona erdirmek ve taarruza geçmek için kuşatmayı kırmaya karar verdi...(11. Sınıf, 2010, 14-15).

Davit Bey (Doğum Tarihi Bilinmiyor-1728), (8. Sınıf, 2007, 15).

Halidzor Kalesi kuşatması sırasında kalenin Ermeni komutanları tarafından askerlere yöneltilen komutlar oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Mkhitar ve Ter-Avetis adlı Ermeni komutanlarının askerlerine seslenişlerinde Türkler için "ecl" sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir:

(9) Syunik bölgesinde yer almaktadır.

...Mkhitar ve Ter-Avetis Ermeni askerlere seslendi: "Cesur olun, korkmayın, bizi takip edin, eğer ecelimiz [bize] ulaşmış ise, cesurca ölelim, çünkü surların dışında cesaretle ölmek, burada, gözlerimizin önünde ailelerimizin ve dostlarımızın ölümünü görmekten daha iyidir (11. Sınıf, 2010, 14-15).

Kitapta verilen bilgilere göre Ermeni komutanlarının askerlerine yönelik yukarıdaki seslenişlerinin etkili olduğu ve askerlerin bu çağrının ardından saldırıya geçtikleri şöyle ifade edilmiştir: "Onları üç yüz silahlı asker izledi. Kalenin dışında fark edilmeden [düşmanı] kuşatarak düşmana ani bir baskınla saldırdılar. Panikleyen düşman askerleri, büyük kayıplar vererek, kaçmaya yöneldi." (11. Sınıf, 2010, 14-15)

Yukarıdaki cümlelerde kullanılan "düşman" sözcüğünden Türk askerlerinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca pasajın devamında bir kez daha Osmanlı ordusunun askeri açıdan Ermeni ordusundan daha güçlü olsa da yenilgiye uğradığı ve kaçtığı teması tekrar edilmiştir:

...O gün Ermeni silahlı birlikleri çok az iken, Osmanlı ordusu 13.000 kişilik bir askeri birlikten oluşuyordu. Düşmandan 148 bayrak ve ordusunun tüm ganimeti ele geçirildi. Askeri liderler Mkhitar ve Ter Avetis komutasındaki Ermeni askerleri, düşmanı izleyerek, daha önce Türkler tarafından fethedilen Meğri'ye¹⁰ saldırıya geçti. Ermeni askerleri Meğri'yi özgürleştirdi ve düşmana karşı tam bir zafer kazandılar. Halidzor ve Meğri zaferleri Ermeni askerlerine yeni bir ivme sağladı... (11. Sınıf, 2010, 14-15).

Ancak bu bölümün sonunda Ermenilerin yenilgiye uğradığı ve bu yenilginin Ermenilerin kendi aralarında meydana gelen fikir ayrılıklarından kaynaklandığı şöyle öne sürülmüştür;

...1728 yılında Davit Bey öldü. Kapan¹¹ şehrinin askeri komutası Türk işgalcilere karşı mücadelenin önderliğini sürdüren askeri lider Mkhitar'a geçti. Türk ordusu, kayıplara odaklanmaktan vazgeçti ve yeniden Syunik'e saldırdı. Ermeni birlikleri komutasında mücadelenin ilerlemesine olumsuz yansıyan bir bölünme de oldu. Halidzor Kalesi yeniden kuşatıldığı zaman askeri lider Mkhitar, kaleyi korumaya devam etmeyi ve düşmanı yormayı talep etti, Ter-Avetis ise Türklere güvendi ve onlarla müzakere yolunu tercih etti... (11. Sınıf, 2010, 14-15).

Bu metinde Türklerin Ermenileri kandırarak yendiği anlamında bir takım ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadeler metnin devamında da tekrarlanmaktadır:

...Askeri lider Mkhitar geceleyin kaleden uzaklaşmak zorunda kaldı. Türkler kaleyi ele geçirdi, geriye kalan Ermeni nüfusunu orada yağmaladı ve öldürdü. Halidzor'un çöküşünden sonra askeri lider Mkhitar, kısa bir süreliğine Ermeni güçlerinin büyük bir kısmını birleştirmeyi başarması ve Türklere karşı bir dizi başarılı saldırılar düzenlemesine rağmen, isyancı kuvvetleri durdurmak mümkün olmadı. 1730 yılında ... Khndzoresk'e dönüş yolunda, askeri lider Mkhitar işkence edilerek öldürüldü... (11. Sınıf, 2010, 14-15).

Ermenilerin Osmanlı/Türk ordularına karşı mücadelede üçüncü devletlerden yardım talep ettiği ve çoğunlukla da bu yardımları aldığına daha önce de değinilmişti. Bu konu on birinci sınıf ders kitaplarında da tekrar edilmektedir:

...İran'da Afgan ve Türk fetihlerine karşı verilen mücadelenin önderi komutan Nadir Afganları yenmeyi başardı ve onları ülke dışına sürdü. Bir

(10) İran sınırına yakın Ermenistan'da Syunik bölgesinde yer alan bir şehirdir.

(11) Syunik bölgesinin merkezinde bir şehir.

dizi savaşta İran ordusu Türk askerlerini de yendi. Türk askerlerine karşı mücadelede Nadir de Ermeni güçleri tarafından desteklenmekteydi. Nadir, Ermeni halkına yardımseverliğini göstermek için Eçmiadzin'i ziyaret etti ve ayine katıldı...(11. Sınıf, 2010, 16).

Ermeni tarih ders kitaplarında klasik döneme dair sunulan anlatılardan hareketle özellikle İran ve Ermeni halkları arasında Türklere karşı tarihi bir işbirliğinin mevcut olduğu söylenebilir. Farklı dinlere mensup olmalarına rağmen iki toplum arasındaki işbirliğinin vurgulandığı bir diğer bölümde de şu ifadelere yer verilmektedir:

...Uzak görüşlü bir siyasetçi ve diplomat olarak Nadir, yerel halkın sempatisini kazanmanın ve onların gösterdiği yardımın, Türk karşıtı mücadeledeki önemini çok iyi anlıyordu. Haziran 1735'te İran ve Osmanlı askerleri arasında Yeğvard¹² köyü yakınlarında, Osmanlıların ağır yenilgiye uğradığı yerde büyük savaş başladı. Ermeni askerleri ve milisleri de İran ordusunda Türklere karşı savaşıyorlardı. Türk komutanları [savaşın sonunda] askerlerini Güney Kafkasya'dan çıkarmak zorunda kaldı...(11. Sınıf, 2010, 16).

Ders kitaplarında Ermenilerin İran ve diğer devletlere verdiği desteklerin çoğu zaman başarılı sonuçlar elde edilmesini sağladığı vurgulanmıştır. Örneğin İran ordusuna sağlanan destek sayesinde İran'ın Güney Kafkasya'da hâkimiyeti ele geçirdiğine şöyle değinilmiştir: "1736'da Erzurum'da İran ve Türkiye arasında varılan antlaşmayla Türkiye, yeniden Doğu Ermenistan'da ve Doğu Gürcistan'da Fars hâkimiyetini kabul ediyordu." (11. Sınıf, 2010, 17)

Türklere karşı mücadelede İran ve Rusya'nın yanı sıra yardım istenen bir diğer devlet de Gürcistan olmuştur. On sekizinci yüzyılın ortalarında Osmanlılara karşı Gürcistan ile ittifak arayışından ve Ermenilerin bu

dönemde yaşamış en önemli devlet adamı ve diplomatlarından biri olan Hovsep Emin'in bu ittifakı gerçekleştirme çabalarından şöyle bahsedilmiştir:

Batı Avrupa'da Hovsep Emin'in Faaliyetleri

Hovsep Emin, 1726'da İran'ın Hemedan şehrinde doğmuş, onun ailesi Kalküta'ya taşınmıştır. O, nasıl ki İran-Türk boyunduruğuna bağlı Ermeni halkının durumuna aşına olmuşsa, aynı şekilde Hindistan'da zor durumda olan Ermeni tüccarların durumuna da şahit olmuştur... 1759'da H. Emin Ermenistan'a gelmiş, orada hüküm süren şartlara tanık olmuştur. O, Türk yönetimine karşı kurtuluş mücadelesinin sadece herhangi bir komşu gücün desteğiyle başlayabileceğine ikna olmuştur. Böyle bir potansiyel müttefik ise Rusya veya Gürcistan olabilirdi... (11. Sınıf, 2010, 19).

Sonuç olarak İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler için yeni bir sürecin başladığını söylemek mümkündür. Klasik dönemde gerek Fatih Sultan Mehmet'in, gerekse Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi diğer Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin Ermenileri büyük kentlerde toplamaya yönelik önemli adımlar attıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere dini ve siyasi imtiyazlar da verdiği anlaşılmaktadır.

Ermeni tarih ders kitaplarında ise klasik döneme bakıldığında daha ziyade Ermeni "kahramanlık" stereotipinin ön planda olduğu görülmektedir. Bu döneme dair Türk/Osmanlı için kullanılan nitelemelerde "düşman, işgal eden, talan eden, kuşatan, boyunduruk altına alan, istila eden, baskıcı, saldıran, katleden, abluka altına alan, diktatör, sayıca çok olmasına rağmen başarısız, orantısız güce sa-

(12) Ermenistan'ın Kotayk bölgesinde bir şehir.

hip, engeller koyan, göç ettiren, despot, tecavüz eden, zorba” vb. imgeler kullanılmıştır. Buna karşın Ermeniler için ise “kahraman, azimli, olağanüstü güçlü, dindar, sayıca az olmasına rağmen güçlü, dayanıklı, silahla bastırılması mümkün olmayan, özgürlüğüne düşkün, haklarını ve topraklarını korumak için silaha sarılan” vb. imgelerin kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak anılan sözcüklerden de anlaşılacağı üzere bu döneme dair ders kitaplarında olumsuz ve mağdur eden bir Türk/Osmanlı imgesine karşılık mağdur edilen ve pozitif bir Ermeni imgesi yer aldığını söylemek mümkündür. Bu konuyla ilgili olarak Ermeni gençleri arasında 2013 yılında gerçekleştirilen ankette yer alan “Soru 10: Sizce Osmanlı İmparatorluğu, içinde yaşayan halklar için nasıl adlandırılmalıdır?” sorusuna verilen cevaplara genel olarak bakıldığında öğrencilerin büyük çoğunluğunun “Osmanlı boyunduruğu” şikkını işaretledikleri görülmektedir. Bu çerçevede özellikle Soru 12: Sizce atalarınız Osmanlı yönetimine karşı nasıl bir tavır takınmıştır?” sorusuna verilen “Osmanlı yönetimine karşı direnmiştir” cevabının seçilmesi de öğrencilerde “mağduriyete karşı direndikleri” yönünde bir algının hakim olduğunu ortaya koymaktadır. Yine “Soru 13: Osmanlıların hâkimiyetleri altında bulunan halklara etkileri nasıl olmuştur?” başlıklı onüçüncü soruya öğrencilerin büyük orana “çok olumsuz” ve “olumsuz” şıklarını işaretlemesi bilinçaltında olumsuz ve mağdur eden bir Türk imajına işaret eden önemli göstergelerdendir. (Bkz: Soru 10, 13,

Ermeni Bağımsızlık Hareketleri ve Osmanlı İmparatorluğu

“Türkler Ermenilere Sevan’da yüzlemek için yer verdi, ancak dışarıya çıkmak ve kurulanmak için yer vermedi”

(9. Sınıf, 2008, 8).

Ermeni bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkmasında Fransız İhtilali ve bu ihtilalin neticesinde dünyaya yayılan milliyet-

çilik fikirleri ile misyonerlik faaliyetlerinin en önemli nedenler olduğu söylenebilir. Tam da bu noktada bu bağımsızlık hareketlerinin Ermeni tarih ders kitaplarında Ermeni tarihçiler tarafından nasıl anlatıldığına incelenmesi oldukça önemlidir. Ders kitapları Osmanlı/Türk imgelerini giderek artan bir olumsuzlukla sunarken, Ermenilerin kahramanlığına ve özgürlük arayışı içinde olduklarına yapılan vurgu o derecede olumlu değildir. Örneğin sekizinci sınıf ders kitabında “XX. Yüzyılın Başında Batı Ermenistan” (Արևմտյան Հայաստանը XX Դարի Մկրթիւն – Արևմտյան Հայաստան XX Դարի Տղաներ) başlıklı bölümde bağımsızlık hareketlerinin yayılması konusuna yer verilirken Osmanlı yönetimi için “diktatör” ve II. Abdülhamit için ise “katliam yapan” gibi nitelemelerin kullanıldığı görülmektedir:

Arakelots Manastırının Savaşı:

1890’lı yıllarda Sultan II. Abdülhamit tarafından toplu katliamlarına tabi tutulan Batı Ermeniliğinin tekrar Osmanlı diktatörlüğüne karşı çıkamayacağı ve kendi davasıyla ilgilenemeyeceği zannedilmekteydi. (8. Sınıf, 2007, 111)

Muş’taki Kutsal Arakelots (Havariler) Manastırından

Genel Bir Görünüm (8. Sınıf, 2007, 111).

Yukarıdaki pasajda da görüldüğü üzere, Osmanlı idaresine karşı yapılan savaşların bir tür “diktatörlüğe başkaldırı” olarak değerlendirildiği ve bu yolla bu savaşların gerekliliğine dikkat çekilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Aynı konunun devamında bu kez savaşın özgürlük için yürütüldüğü şöyle ifade edilmiştir:

...Fakat Batı Ermenileri özgürlük düşüncesini terk etmemişlerdi. Yeni çıkışlardan sakınıyorlardı, Türk iktidarı da bu tür özgürlük hareketlerine engeller koymuştu. Bu amaçla Osmanlı yöne-

timi Kafkaslardaki çok sayıdaki Müslüman topluluğunu Batı Ermenistan'a göç ettirdi. Ermeni nüfusuna yalnızca kendi haklarını korumak amacıyla silahlı mücadele çaresi kalıyordu (8. Sınıf, 2007, 111).

Metinde dikkat çeken bir diğer husus da Ermenilerin yaşadıkları yerlere Müslümanların yerleştirildiğinin ifade edilmesidir. Bu yolla aslında Ermenilerin savaşmak dışında başka bir çarelerinin kalmadığı ve Ermeni isyanlarının haklı nedenlere dayandığı vurgulanmaktadır. Dahası Osmanlı yönetiminde yaşayan Ermenilerin aslında "ciddi bir sıkıntı içinde olduklarından" savaşma ya da mücadele yoluna girdikleri mesajı net bir şekilde öğrenciye aktarılmaktadır. Metinlerde dikkat çeken bir diğer husus da Ermeni askerleri için sık sık "Հայրնուկ" (Hayduk) kelimesinin kullanılması olmuştur. Tarih ders kitaplarında Hayduklar sayıca az olsalar bile sürekli yenileri geldiğinden devamlılık arz ettiklerine dair vurgular dikkat çekicidir. Daşnak Partisi'nin de söz konusu Hayduklar arasında olduğu ve Osmanlı idaresine karşı mücadele ettiği ders kitaplarında şöyle ifade edilmektedir: "Ölen Haydukların yerine yenileri gelmekteydi. Osmanlı despotizmine karşı devam eden bu hareketi artık Ermeni partileri özellikle de Daşnaksutyun yönetiyordu." (8. Sınıf, 2007, 111)

Metinlerde dikkat çeken bir diğer husus da zaman zaman konular arasında yapılan geçişlerde yaşanan kopukluklar olmuştur. Nitekim yukarıdaki paragrafın hemen ardından "Ağbyur Serob'un katli..." cümlesinin kullanıldığı ancak Serob'un kim tarafından ya da nasıl katledildiği bilgisine yer verilmediği görülmektedir. Öte yandan söz konusu "katlin" Batı Ermenileri için bir kırılma noktası olduğu ve bir bakıma Batı Ermenilerini bir çatı altında topladığına şöyle vurgu yapılmaktadır;

...Ağbyur Serob'un katlinden sonra, Batı Ermeniliğinin savunma mekanizması Muş'ta Andranik ve Hrayr tarafından yönetiliyordu. Andranik 37 as-

keriyle halk savaşı ruhunu yükseltmek amacıyla Muş şehrinden uzak olmayan Arakelots Manastırında konuşlandı. Benzer bir meydan okumayla Andranik ve Govorg Çavuş mücadelenin devam ettiğini gösteriyorlardı... (8. Sınıf, 2007, 111).

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerilla savaşı yürütmüş ve Ermenilerce bir askeri lider olarak kabul edilmiş olan Ağbyur Serop, 1864-1899 yılları arasında yaşamıştır. 1890'lı yılların en görkemli fedaisi olarak bilinir. Bitlis Vilayeti'nde doğan Serop, 1891 yılında, iki Kürt aşireti ile çarpışmasından sonrası Romanya'ya kaçmış katlettiği kişilerin yakınları tarafından takip edildiği için sık sık yer değiştirmiştir. Bir süre sonra İstanbul'a yerleşen Serop, burada Taşnaklara katılarak yirmi yedi kişilik bir grupla 1895 yılı sonunda Doğu Anadolu'ya dönmüş ve burada Türklere karşı silahlı mücadeleye başlamıştır. Kürt ağalardan olan Bşare Halil tarafından öldürülen Serop'un Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadeleleri Ermeniler arasında ciddi bir birleştirici etkiye sahip olmuştur. Örneğin Andranik Paşa'nın anılarında Serop'un gerilla örgütünün, Batı Ermenistan kurtuluş ordusunun çekirdeğini oluşturduğu ifade edilmiştir. Dahası Serop için Ermeniler tarafından birçok türkü yazıldığı ve hatta Serop'un mitolojik Ermeni tanrısı Vahakna bile benzetildiği kaydedilmiştir (Çelebyan, 2003, 77-78).

Çelebyan Ermeni bağımsızlık mücadelesinin en önemli isimlerinden biri olan Andranik Paşa'nın Serop'tan nasıl etkilendiğini şöyle açıklamaktadır:

(13) Hayduk (Հայրնուկ) sözcüğünün tam Türkçe karşılığı bulunmamasıyla birlikte Türkçede Mehmetçik olarak Türk askerleri için kullanılan sözcük gibi olduğu söylenebilir. Ancak Türkçede Mehmetçik isminin dini bir boyutu yani aynı zamanda Muhammet peygamberin askeri anlamı da taşıdığı göz önünde bulundurulduğunda Hayduk için böyle bir anlamın olmadığı görülür. Fakat aynı zamanda Ermeni tarih ders kitaplarında, Ermeni mitoloji ve efsanelerinde ayrıca şiir ve bazı destanlarda Hayduk kelimesinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Bkz. <http://www.findarmenia.com/arm/history/24/466/467> (Son erişim: 15.05.2013). Ders kitaplarında kullanılan Hayduk sözcüğü Ermeni askeri, Ermeni fedaisi, Ermeni gönüllü askeri anlamında kullanıldığı söylenebilir.

...Serop Ağbyur'un eli altında, Sasun dağlarının yamaçlarında büyüyen, Serop'un yöntemleriyle eğitilerek şekillenen Andranik yüzyılın başlarında Ermeni Devrimci Hareketi'nin tartışılmaz önderi durumuna geldi. Otuz yıllık zorlu, tozlu ve kanlı bir yolu aşan Ermeni Kurtuluş Hareketi'nin milli kahramanı oldu.

Ders kitaplarında sık karşılaşılan bir diğer mesaj da Osmanlı/Türk ordularının sayıca az olan Ermeni güçlerine orantısız güç kullandığı yani eşit olmayan kuvvetlerin çarpıştığı hususu olmuştur. Bu durum aşağıdaki metinde şöyle detaylandırılmaktadır:

...1901 yılında Kasımın 3'ünde askerler Arakelots Manastırı'na ulaştılar. Onlara 20 silahlı köylü daha katıldı. Onlar birleşerek manastırı güçlendirme görevlerini üstlenmişlerdi. Osmanlı yönetimi, bundan haberdar olarak manastırda bulunanları cezalandırmak için ordu gönderiyordu. Türk askerleri ve onlarla birleşen Müslüman silahlı gruplar manastırın etrafını kuşattılar. Karşılıklı çarpışma başladı. Hükümet güçleri sayıca fazla olmalarına rağmen manastıra girmeyi başaramamışlardır. Birçok Türk askeri manastırı ele geçirmeye çalışırken ölmüştür. Ermenileri silah gücüyle bastırmanın mümkün olmadığını gören Türk komuta kademesi onlarla müzakere ederek kendi taleplerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. (8. Sınıf, 2007, 111).

Yukarıdaki pasajdan da anlaşıldığı üzere orantısız güç kullandığı öne sürülen Türk tarafının buna rağmen Ermeni güçlerini çoğu zaman yenemedikleri, bu yönüyle Ermeni askerlerinin daha üstün meziyetlere sahip olduğu ya da daha güçlü olduğuna vurgu yapıldığı söylenebilir. Ayrıca Türk askerlerinin Ermenilere karşı tek başlarına savaşmadıkları, başka Müslüman grupların da onları destekledikleri ve buna rağmen başarılı olamadıkları mesajı da verilmektedir.

Ders kitaplarında Osmanlı yönetimi altında yaşayan Ermenilerin ekonomik yapılarına dair doğrudan bilgi vermek yerine daha ziyade Osmanlı yönetiminin vergileri nasıl arttırdığı ve Ermenilerin ekonomik durumunun nasıl bozulduğuna dair bir takım metinlere yer verilmektedir. Bu kapsamda Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı yürüttükleri savaşların temel nedenleri arasında vergi düzenindeki bozukluklar da sayılmaktadır:

Arakelots Manastırına giren hükümet heyetine Andranik kendi taleplerini iletti.

- Siyasi tutukluların serbest bırakılması,
- Onluk [Aşar vergisi] vergilerin Ermeni köylüler vasıtasıyla toplanması,
- Kürtlerin işgal ettiği köyleri sahiplerine geri vermek,
- Ermeni yerleşim birimlerini işgal eden Kürtlerin silahsızlandırılması

Mevcut taleplerden sadece birincisi kabul edilmiştir. Hapisten 31 Ermeni tutuklu serbest bırakılmıştır. Fakat heyetin uzaklaşmasının ardından tekrar çatışmalar başlamıştır ve mücadele güçlenerek devam etmiştir. Türklerin arka arkaya yaptıkları saldırılar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Karşı taraf Ermenilerin savunmasını yaramamıştır. Türklerin askeri kampında birden salgın başladı. Ermenilerin durumu da ağırdı, çünkü cephaneleri tükenmek üzereydi. Bu nedenle Andranik ve silah arkadaşları kuşatmayı yarma kararına vardılar. 1901 yılının 27 Kasımında karla kaplı bir gece, kendilerini beyaz çarşafarla gizleyerek, askerler Manastırdan dışarı çıkmayı ve uzaklaşmayı başarabildiler. Arakelots Manastırı mücadelesi geniş yankı buldu ... Hamidiye alaylarının yeni kırımları Batı Ermeniliğinin özgürlük mücadelesi ruhunu söndürememiştir. Ermeni güçlerinin toparlanma süreci başlamıştır. Batı Ermenistan'da öz savunmayı gerçekleştirebilme adına yönetim merkezi oluşturulmuştur... (8. Sınıf, 2007, 112).

General Andranik (9. Sınıf, 2008, 11).

Dokuzuncu sınıf tarih ders kitaplarının bazı bölümlerinde ise Ermenistan ekonomisinin bozulmasında Türklerin saldırılarının ve onlara yardım eden Tatarların etkili olduğuna dikkat çekilmiştir. Burada Tatarlardan kasıt Azerilerdir. Nitekim söz konusu dönemde bölgede bir Tatar varlığından bahsetmek güçtür. Aşağıda da örnekleneyeceği üzere tarih ders kitaplarının çeşitli bölümlerinde Türk saldırılarında Tatarların da Türklere yardım ettiği konusu sıkça tekrarlanan bir husustur:

...Birinci Dünya Savaşı ve Türklerin saldırısı dışında ekonomi zaten çöküntü halindeydi. Türk-Tatar ablukası sonucu dış bağlantı kesilmişti, malların düzenli ihracat ve ithalatı gerçekleşmiyordu... Türk-Tatar tecavüzleri ve katliamları nedeniyle on binlerce Ermeni Ermenistan'a göç etti. (9. Sınıf, 2008, 11)

Tarih ders kitaplarında sıkça üzerinde durulan hususlardan biri de Ermenilerin zorla din değiştirmeye zorlandıkları ama din değiştirmektense ölmeyi göze aldıkları yönündeki vurgu olmuştur:

...İnanç ve ulusal kültür özgürlük için mücadelede önemli bir önkoşul olarak rol oynadı. Yabancı hâkimiyetinde Ermeni halkı dinini değiştirmektense genellikle ölmeyi tercih ederek yabancı inancı reddediyordu...(8. Sınıf, 2007, 7).

Ermeni bağımsızlık hareketlerinin önkoşulları üzerinde durulan bir diğer bölümde Ermenilerin isyan etmesinin nedenleri iç ve dış nedenler olarak ikiye ayrılarak sunulmaktadır:

Ermeni Halkının Özgürlük Mücadelesinin Önkoşulları

17. yüzyılın ikinci yarısı Ermeni tarihinde ulusal özgürlük mücadelesiyle bilinir. Ermeni özgürlük mücadelesi iç ve dış önkoşullarla şekilleniyordu.

İç önkoşullar arasında en önemlisi Ermeni öz bilincinde yüzyıllar önce kaybolan devlet yapısını yeniden kurma hissiydi. Yabancıların zorlu boyunduruğu Ermeni gerçekliğinde giderek daha fazla tahammül edilemez bir hale dönüşüyordu, giderek artan vergiler ve kanunsuzluklardan dolayı halk yoksulluğun sınırına gelmişti...(8. Sınıf, 2007,6).

Ermenistan'ın özgürlük arayışlarının başlamasının iç önkoşulları arasında bazı Ermeni prensliklerinin zayıflaması ve halk arasında ortaya çıkan tabakalaşmanın etkisinden bahsedilmektedir:

...Ermenistan'da hala bazı Ermeni prensliklerinin devam ediyor olması o iç önkoşullar arasında önemli sayılıyordu. Bu prenslikler birçok felakete karşı koyarak zayıfladı ve bağımsız kurtuluş hareketlerine katılmadı. Halkın içinde gelişen tüccar ve zanaat tabakası, ticari burjuvazide yeni bir tabakanın oluşumuna yol açar. İkincisi [bu tabaka] dini ve kültürel girişimlerle Ermeni ulusal kimliğini güçlendirmeye çalışıyordu...(8. Sınıf, 2007,6).

Kitaplarda ayrıca Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı başlatmış oldukları mücadelenin sadece Ermenistan Ermenileri için değil, farklı ülkelerde yaşayan Ermeniler için de önemli olduğu hususuna şöyle vurgu yapılmaktadır: "Ermenistan özgürlük ideolojisi sadece Ermenistan nüfusunu değil, aynı zamanda farklı ülkelerde yaşayan [Ermeni] nüfusu da milli öz bilinç duygusu etrafında birleştiriyordu." (8. Sınıf, 2007, 7).

Tarih ders kitaplarında Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı yürüttüğü bir diğer çatışma da "Sasun Özsavunması" (Սասնույ ինքնապաշտպանությունը – Sasuni İnk'napaşpanutyunu) başlıklı bölümde verilen çatışma olmuştur. Sasun olaylarının Ermeni tarihinde ayrı bir yeri ve önemi olması nedeniyle bu konuya oldukça geniş yer verildiği

görülmektedir. Osmanlı yönetiminin Sasun savunmasını kırmayı başaramadığı için çok kapsamlı bir harekâta giriştiği ve bunun için neredeyse iki yıla yakın bir hazırlık yapıldığı şöyle kaydedilmiştir:

Osmanlı yönetimi 1894 tarihinde hala Sasunluların direncini bastıramamıştı, [Osmanlılar] yeni bir baskın organizasyonu kararlaştırdılar. Onlar bununla Batı Ermenilerinin önemli kurtuluş merkezlerinden birini ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu programı uygulamak için yetkililer 1902-1904 tarihleri sırasında askeri birimleri Muş ovası ve Sasun'a intikal ettirmeye başladılar. (8. Sınıf, 2007, 112)

Söz konusu hazırlıkların yanı sıra bir kez daha ordunun sayıca Ermenilerden üstün olduğu, başka grupların da bu savaşta Osmanlılara yardım ettiği, bu hazırlıklar karşısında Ermenilerin de gerekli tedbirleri aldığı şöyle konu edinilmektedir:

Askerlerin sayısı 10.000'e ulaşmıştı. Onlara çevredeki birkaç Kürt aşireti katıldı. Hükümetin hazırlıkları Sasunluların dikkatinden kaçmamıştı. Onlar da kendi tedbirlerini aldılar. Ermeni ulusal partileri, Batı Ermenistan'dan gelen endişe verici söylentilerden telaşlanıp, Sasun'a yardım göndermeye karar verdiler. (8. Sınıf, 2007, 112).

Osmanlı yönetimine karşı verilen mücadelenin yanı sıra metinde Doğu Anadolu bölgesinden de Batı Ermenistan olarak bahsedildiği görülmektedir. Bu çerçevede bu ifade ile aslında "bu toprakların Osmanlı döneminde Ermenilere ait olduğu" tezinin desteklenmek istendiği söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni siyasi partilerinin halk üzerindeki etkisi konusuna da ders kitaplarında yer verilerek, bu partiler arasında ilk sırada Daşnak ve Hınçak partilerinin geldiği vurgulanmıştır. Tarih ders kitaplarında söz konusu partilerin Ermenileri nasıl organize ettikleri de geniş yer almıştır:

...1902-1904 tarihlerinde Daşnaksutyun ve Hınçakyan partileri Ermeni savaşçıları ve askeri gruplarını Batı Ermenistan'a geçiş için organize ettiler. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (HYD) görevlendirdiği Menak (Egor Arustamyan) 1903 yılında Sasun'a yardım yollarını araştırdı. Aynı yılın baharında Daşnaklar birkaç birlikle Rus-Türk sınırını geçti. Sadece Torgom'un (Tuman Tummyants) 23 kişiden oluşmuş süvari birliği Sasun'a geçmeyi başardı. Onların görünmesi büyük ilham uyandırdı. Ama Ermeni ulusal partileri Sasun'a gerekli yardımı ulaştırmayı başaramamışlardır. Neredeyse tüm bölükler yolda Rus sınır korucuları, Türk ordusu ve Kürt grupları ile çatışmalarından dolayı amaçlarına ulaşamamışlardır. Sasun için öngörülen yardım yerine ulaşamamıştır (8. Sınıf, 2007, 112-113).

Ermeni tarihinde askeri bir kahraman olarak bahsedilen Andranik'in nasıl bir lidere dönüştüğü ve Türklere karşı yürüttüğü mücadeleye de ders kitaplarında üzerinde detaylı bir şekilde durulan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır:

...1903 yılının sonbaharında Sasun'un Geliyuzan köyünde meşru müdafaa organizatörleri ve birkaç muhtar ve papazla toplantı yapıldı. Askeri konsey seçildi. Andranik, Sepuh (Arşak Nersisyan), Kaytzak Arakel (Tigran Abacyan), Sebastatsi Murad, Smbat ve diğerleri [bu konseyin] üyeleriydiler. Andranik meşru müdafaa'nın lideri seçildi. Askeri konsey, büyük bir dikkatle, yönetimden gizli [bir] direniş hazırladı. Aynı anda Sasun'a yapılan saldırıların sonlanması için Sultana baskı kurulmaya başlanacaktı. Türk yönetimi Ermenilere karşı topçular ve makineli tüfekle silahlanmış 10.000 asker gönderdi. Onlara 5.000 silahlı Kürt de katıldı. Düşmanla 200 Ermeni fedaisiyle 1.000 Sasunlu mücadele

edecekti. Onlar 12.000 kişinin yaşadığı bölgeyi savunacaklardı. 1904 yılının 1 Nisan'ında Sasun üzerinde Osmanlı güçlerinin kuzeyden ve güneyden saldırısı başladı. Onlara Hrayr ve Gevorg Çavuş güçleri karşı koyuyorlardı. Ermeni koruyucular Talvorik'e geri çekildiler. 6 Nisan'da Türkler, büyük ölçekli saldırıya geçtiler. Hrayr kendi savaşçılarıyla karşı tarafın ilerlemesini durdurdu. Ama Türklerin takviye güçleri yoğunlaştı ve topçu ateşi altında saldırıya geçtiler. Düşmana karşı koyamayan Hrayr birkaç köylü ile Gelieguzan'a geri çekilirken öldürülmüştür. Ermeni özgürlük mücadelesinin en parlak önderlerinden biri öldü. Hrayr Gelieguzan köyünde, Ağbyur Serob'un yanına defnedildi...(8. Sınıf, 2007, 113-114).

Aşağıdaki pasajda da Türklerin sayıca üstün olması neticesinde savaşın kaybedildiği üzerinde durulduğu görülmektedir.

...Sasunlular düşman saldırısını durdurmayı başardılar. Onlar Türkleri Şenik'e kadar geri çekilmeye zorladılar. 15 Nisan'da Osmanlı komutası yeni bir saldırı başlattı. Ermeniler kendilerinin yirmi katını aşan güçlere karşı koymak zorundaydılar. Karşı taraf yoğun çatışmalar sonrası Gelieguzan'a ulaşmayı başardı. Sasunluların öz savunmasındaki son cephe Andranik'in komutasındaki askerler tarafından korunuyordu. Sonunda cephane eksikliği yüzünden koruyucular daha geriye çekilmek zorunda kaldılar. 22 Nisan'da Türk orduları Gelieguzan'ı ele geçirdiler. Koruyucular 10 gün boyunca sürekli olarak eşit olmayan koşullarda savaşıp, sivil halkın Muş Ovası'ndaki Ermeni köylerine geri çekilmesini sağladılar. Direniş mücadeleleri 1904 yılının Temmuz ayının ortalarına kadar devam etti. Ermeniler bazı zaferler kazanmaya devam ettiler. Ama güçleri eşit değildi. Türk ordusu ve Kürt muf-

rezeleri Ermeni savunmasını bastırma- yı başardılar. 1904'te Sasun savunması Ermenilerin yenilgisiyle bitti...(8. Sınıf, 2007, 113).

Ders kitaplarında Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı savaşlarının ele alındığı bölümlerde üzerinde durulan bir diğer konu da Osmanlı yönetiminin Ermenileri buldukları yerlerden başka yerlere naklettiği, zaman zaman bu nedenle Ermenilerin mücadele etmek zorunda kaldıkları teması olmuştur. Nitekim Sasun savunmasının ardından benzer şekilde Osmanlı idaresinin Sasun Ermenilerini Muş Ovası'na yerleştirmeye çalıştığı ve buna karşı koyan Ermenilerle Osmanlı askerleri arasında çatışmalar başladığı şöyle kaydedilmiştir;

...Osmanlı yönetimi Sasunluları Muş Ovası'na yerleştirmeyi deniyordu. Ama dağlı halk, bu talebi sadece reddetmekle kalmayıp, aynı zamanda tekrar silaha başvurma tehdidinde bulundu. Sonunda yönetim zorunluluk karşısında Sasunluların geri dönmesine izin verdi. Sasunlu Ermenilerin 7000 civarında ölüleri vardı. 42 köy yok edildi ve yağma edildi. Savunma sırasında Avrupalı devletlere gönderilen yardım başvuruları ve rica mektupları cevapsız kalmıştı. Onlar, kendi çıkarları doğrultusunda doğrudan veya dolaylı Sultan II. Abdülhamit'i desteklemekteydiler. Rusya, Japonya ile savaştaydı, Türkiye ile ilişkilerde gerginlik istemiyordu ve Ermeni kurtuluş hareketlerine karşı olumsuz bir tutum içerisindeydi...(8. Sınıf, 2007, 114).

“Sasun Öz Savunması” başlıklı bölümde metin içinde Türkler için genel olarak kullanılan terimlere bakıldığında “baskıcı, baskıncı, despot, öldüren, acımasız” gibi sıfatların kullanılmasının yanı sıra metnin genelinden hareketle aslında Osmanlı askeri için adil ve eşit olmayan bir güce sahip acımasız bir profilin çizildiği de anlaşılmaktadır:

...Sasun olayları Türk baskılarının sonu olmayacaktı. Sultan'ın askerleri Muş Ovası'ndaki Ermeni köylerine yıkıcı baskınlar düzenlediler. Faillere karşı direnmek ve Ermeni nüfusunu yeni Türk provokasyonlarından uzak tutmak için, fedai gruplarının birçoğu yavaş yavaş Batı Ermenistan'dan ayrılmaya başladı. Gevorg Çavuş'un kendi destekçileri ülkede kaldılar. G. Çavuş 1905-1907 tarihlerinde Türk ve Kürt baskılarına karşı mücadele etti. Osmanlı Devleti, fedailerle hesaplaşma uğruna yüksek düzeyde çaba göstermekteydi. 1907 yılının Mayıs'ında Sulukh Köyü yakınlarında ağır yaralanan Gevorg Çavuş öldü...(8. Sınıf, 2007, 114).

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni bağımsızlık hareketlerine dair ders kitaplarındaki metinlere bakıldığında Türklerin genel olarak olumsuz bir şekilde tasvir edildiğini söylemek mümkündür. Nitekim söz konusu olumsuz tasvirin Ermeni gençleri arasında yaygın bir kanı olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda Ermeni öğrencilerle 2013 yılında gerçekleştirilen ve 15 sorudan oluşan ankette verilen yanıtların büyük bir çoğunluğunun olumsuz ve negatif cevaplardan oluştuğu görülmüştür. Bu da okullarda öğretilen ders kitaplarının öğrencilerin zihninde kalıcı bir etki bıraktığının önemli göstergelerinden olmuştur. Metinlerin büyük bir kısmında Türklerin Ermenileri "yok ettiği, yağma ettiği, öldürdüğü" ifadelerinin yer aldığı ve bu yolla Türklerin ötekileştirildiği söylenebilir. Öte yandan bu gelişmeler karşısında yardım taleplerine rağmen Batılı devletlerin ve Rusya'nın da bu duruma sessiz kalması nedeniyle bir bakıma suçlandı da söylenebilir. Bir önceki bölümde de görüldüğü gibi bu bölümde de Ermenilerin Türkleri "yabancı ve düşman" olarak nitelendiği, ayrıca "yabancı boyunduruğu veya din değiştirmektense ölmeyi tercih eden bir ulus" imgesinin de ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Kürtlerin gerek dini yapıla-

rı gerekse Ermenilerin Türklerle yaptıkları çoğu çatışmada yer almaları nedeniyle diğer gruplara oranla daha fazla ötekileştirildiklerini söylemek mümkündür. Bu bölümde sıkça değinilen bir diğer husus da bir önceki bölümde de değinilen Ermenilerin eşit koşullarda savaşmadığı ancak buna rağmen başarılar elde eden bir topluluk olduğuna dair yapılan vurgu olmuştur. Bu duruma örnek olarak "Soru 11: Sizce Osmanlı idaresinde zorla Müslümanlaştırma olmuş mudur?" sorusuna Ermenistan genelindeki gençlerin büyük bir kısmının "Evet" cevabını işaretlediği görülmektedir (Bkz. Anket grafiği Soru 11).

1915 Tehcirinin Tarih Ders Kitaplarında Sunumu

Ermeni tarihinin şekillenmesinde 1915 Olayları'nın bir kırılma noktası olduğu ve Ermeni tarihçilerin Ermeni tarihini ele alırken adeta 1915 öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayırdıklarını söylemekte yarar vardır. Dolayısıyla bu konunun ders kitaplarında derinlemesine incelendiği tespit edilmiştir. Örneğin sekizinci sınıf tarih ders kitabında bu konuya üç sayfalık bir bölüm (8. Sınıf, 2007, 162-164), on birinci sınıf tarih ders kitabında da on iki sayfalık bir bölüm (11. Sınıf, 2010, 126-137) ayrılmıştır. On birinci sınıf tarih ders kitabında sekizinci sınıf tarih ders kitabına oranla konunun daha detaylı ele alındığı ve konuyla ilgili görsellerin yoğunlukla burada kullanıldığı görülmektedir.¹⁴ Bunlardan biri de aşağıda yer alan "çiplak çocuk" görseli olmuştur.

Sekizinci sınıf ders kitabında 1915 Olayları'nın Ermenice Հայոց Մեծ Եղեռնը (Hayots Metz Yeğer'nı) yani "Ermeni Büyük Felaketi" başlığı altında ele alındığı, on birinci sınıf ders kitabında ise 1915 Olayları'nın bu kez hem Ermenice soykırım teriminin karşılığı olan Հայոց ցեղասպանությունը (Hayots

(14) Ermeni tarih kitaplarında diğer sınıflarda okutulan kitaplarda doğrudan bu konuya yer verilmediği görülmektedir. Bunun konuların kronolojik bir düzene göre ele alınmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

tseğaspanut'yun - Ermeni soykırımı) hem de Հայոց Մեծ Եղեռնը yani “Büyük Ermeni Felaketi” teriminin kullanıldığı görülmektedir.

“Ermeni Büyük Felaketi” başlıklı bölümde de daha önceki bölümlerde olduğu üzere 1915 Olayları'nın bilinçli ve organize edilmiş bir “soykırım” eylemi olduğu öne sürülmüştür. Burada da yine Türklerin Türk olmayan Müslüman halkları Türkleştirmeye çalıştığı, Hıristiyanları ise yok etmeyi planladıkları ileri sürülmüştür. Ders kitaplarının genelinde görüldüğü üzere burada da Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilindeki yerler için Batı Ermenistan, Kilikya ve Küçük Asya gibi ifadeler kullanılarak, bu bölgelerin Ermeni yerleşim yerleri olduğu ve Ermenilerin ellerinden zorla alındığı teması tekrarlanmıştır:

Ermeni Büyük Felaketi: Türk Hükümetlerinin Soykırım Hazırlığı Politikası

Başlayan savaş Türk Devleti'ne İmparatorluk'ta yaşayan Ermenilerle hesaplaşma fırsatı verdi. 1910-1911'de Genç Türkler tarafından Selanik şehrinde alınan parti kararları onların gizli toplantılarında kabul edildi. Bu kararlar, İmparatorluk topraklarında yaşayan ve Türk milletinden olmayan Müslümanların Türkleştirilmesi, Hıristiyanların ise yok edilmesini içeriyordu. Batı Ermenistan ve Küçük Asya'da Ermeni nüfusunun çoğunluk olarak yaşadığı yerlerdeki Ermeni nüfusu bu korkunç politikaların ilk kurbanlarından biri oldu (8. Sınıf, 2007, 162).

1915 Olayları'nın ele alındığı bölümde öne çıkan bir diğer konu yaşananların belirli ve planlı bir politika çerçevesinde Jön Türkler tarafından organize edildiğidir. Jön Türklerin “Ermeni soykırımını” Pan-Türkizm hayaliyle gerçekleştirdiği, bunun da temelinde aslında “Büyük Turan devletini” kurma hayalinin yatığı şöyle öne sürülmüştür:

Bu programın yaratıcıları Talat Paşa (İçişleri Bakanı), Enver Paşa (Savaş Bakanı), Cemal Paşa (Donanma Bakanı, Filistin Cephesi Komutanı), Bahattin Şakir Bey (Jön Türkler Partisinin Komite Üyesi), Nazım Bey (Jön Türkler Partisi'nin Merkez Komite Üyesi, Eğitim Bakanı), ve diğerleridir. Jön Türkler, Ermenileri yok ederek Ermeni sorununu sona erdirmeyi düşünüyordular. Ermeniler ve Ermenistan, Pan-Türkizm programının hayata geçirilmesi yolunda bir sorundu. Onlar Boğazlar'dan Altay'a kadar “Büyük Turan” devletini kurmayı hayal ediyorlardı. Jön Türkler, bu devletin içine bütün Türkçe konuşan milletleri toplamayı arzuluyorlardı (8. Sınıf, 2007, 162).

Tarih ders kitaplarında Türklerin sadece Ermenileri değil İmparatorluk sınırları dâhilindeki diğer etnik grupları da katletmekle suçlandığı görülmektedir. Bu husus 1915 Olayları'nın ele alındığı bölümde de tekrarlanarak Jön Türkler yönetiminde kurulan özel bir teşkilatın İmparatorluk içinde yaşayan farklı etnik grupları katlettiği şöyle ifade edilmiştir:

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin kitlesel toplu sürgünü ve katledilmesine ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer milletleri olan Asurilerin, Yunanlıların, Arapların katledilmesi de bu özel teşkilata görev olarak verilmişti. Türk Devleti'nin bu beklenmedik canilikleri bu milletlerde korkuya yol açtı. Ermeni siyasi çevreleri tarafından da bu felaket zamanında öngörülememi. Ekim 1914'te Jön Türkler Osmanlı vatandaşı Ermenilerin toplu sürgünü ve katliamını yürütmek için Üçlü Yürütme Komitesi oluşturdu. Eski mahkûmlardan bir “Özel Teşkilat” oluşturuldu. Ermenilerin katledilmesi görevi onlara verildi. Bu amaçla imparatorluk üç bölgeye ayrıldı. 1. Suriye ve Kilikya, 2. Doğu Anadolu (Batı

Ermenistan), 3. Batı Anadolu. Türk devleti korkunç politikalarını gerçekleştirmek için Ermenileri direnme fırsatından mahrum etti. Onlar 1915 baharında Osmanlı ordusundaki Ermeni askerleri silahsızlandırdı ve tehlike başladı. İşçi taburları da dâhil tüm Ermeniler taşındılar. Ermenilerle beraber Osmanlı ordusundaki Yunanlılar da silahsızlandırıldı (8. Sınıf, 2007, 162).

Türklere dair bu bölümde ön plana çıkan nitelere bakıldığında, “katleden, öldüren, yok eden, tehlikeli, mahrum eden, korkutan, canı, sürgün eden vb.” imgelerinin kullanıldığı görülmektedir. Ders kitaplarında özellikle 1915 Olayları’nın ele alındığı bölümlerde Türk karşıtı veya Türklerin ötekileştirildiği sözcüklerin diğer bölümlere oranla daha fazla ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

Öğrencilerin bilinçaltına yerleştirilen bir diğer tema da Ermenilerin çok zor şartlar altında Türklere karşı koymaya çalıştığı, bu mücadelede genellikle yalnız oldukları ve daha önce de belirtildiği üzere Osmanlı İmparatorluğu’nun orantısız güç kullandığı hususudur. Nitekim 1915 Olayları sırasında sık sık “Ermeni aydınlarının, Ermeni kadın, çocuk ve yaşlılarının zorla sürgün edildiği, katledildiği” temasının ön plana çıktığı görülmektedir.

Silahsızlandırılan Ermeniler yolların, surların inşası ve yüklerin taşınması gibi ağır işlere atandı. Sonra ağır şartlarda çalışmış ve yetersiz beslenmiş Ermeni askerlerini elleriyle veya yüzerli gruplar halinde, askerlerin ya da polislerin kontrolünde buldukları yerden çıkarıldılar ve yok ederlerdi. Ondan sonra Jön Türk yönetimi, çeşitli tedbirler koyarak Ermeni nüfusunun sahip olduğu birkaç silah ve mühimmata da el koydu. Osmanlı Devleti’nin sonraki adımı laik, ruhani temsilcilerin ve özellikle Ermeni aydınlarının tutuklanması ve yok edilmesiydi. Bu adımla, hükümet

Ermenileri onları idare eden ve örgütleyen güçlerden mahrum etmeyi istiyordu. En ağır darbe İstanbul’da oldu. Tutuklananlar arasında tanınmış besteci Komitas, yazar Grigor Zohrab, Ruben Sevak, Daniel Varuzhan, Siamanto, Dr Nazareth Taghavaryane ve diğerleri vardı. Ermeni aydınlar çeşitli yokluklar ve eksikliklerle sürgün yolundaydılar. Komitas halkına karşı yapılan barbarlığa karşı çılgına dönyordu. (8. Sınıf, 2007, 163)

İmgebilim çerçevesinde tehcirin anlatıldığı metinler incelendiğinde Ermeni tarihçilerin yarattığı “biz” olgusunun karşısında “olumsuz bir Türk imgesinin” çok belirgin olduğunu söylemek mümkündür. Toplumlar üzerinde gerek ortak bilinç oluşturmada gerekse ortak duyguların harekete geçirilmesinde önemli bir rolü olan imgenin gücü burada net bir biçimde görülmektedir. Nitekim özellikle 1915 Olayları’nın ele alındığı bölümlerde ön plana çıkan açık Türk düşmanlığının bu bölümlerde görsel malzemelerle de desteklendiği, özellikle masum çocuk figürleri kullanılarak, “bu masumiyeti suiistimal eden Türkler” imajının yaratıldığı görülmektedir.

Ders kitaplarında Türklere dair oluşturulan bir diğer yargının da çoluk, çocuk, kadın, yaşlı demeden herkesin katledildiği, mallarına el konulduğu ve talan edildiği temasıdır. Nitekim bu bölümlerde söz konusu katliamlarda Türkler kadar diğer etnik grupların da suçlandığı ve katliamların hem sivil hem de asker, polis gibi resmi görevliler tarafından uygulandığı iddiaları olmuştur:

Ermeni aydınların büyük çoğunluğu cellâtlar tarafından öldürüldü. Hazeran’da asılsız bir iddianame üzerine Hınçak Partisi’nin önde gelenlerinden olan Paramaz (Mateos Sargisyan) ve 19 parti arkadaşı İstanbul’da tutuklandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Özellikle 18-45 yaşları arasındaki Ermeni erkeklerini sürgüne göndererek ve yok ederek, Jön Türk hükümeti neredeyse

geriye kalan savunmasız tüm kadınları, çocukları ve yaşlıları sürgün etmeye ve katletmeye başladı (8. Sınıf, 2007, 163).

Sekizinci sınıf tarih ders kitaplarında 1915 Olayları'nın anlatıldığı bir diğer başlık da “Batı Ermenilerinin Toplu Sürgünü ve Katliamları” (Արևմտահայերի զանգվածային սեղանահանությունը և ջարդերը – Arevmtahayeri zangvatzayin teğahanut'yunu yev carderi) olmuştur. Burada yine “Türklerin Ermeni kadınlarını zorla haremlerine götürdükleri, Türk ve Kürt haydutların Ermenilere saldırdığı, yolculuğa devam edemeyenlerin öldürüldüğü ve Ermenilerin pazarlarda satıldığı” gibi ifadelerle Türklerin ötekileştirildiği görülmektedir.

Batı Ermenilerinin Toplu Sürgünü ve Katliamları

1914 sonbaharı ve 1915 ilkbaharından itibaren Ermeni halkının sürgün edilmesi ve katliamı başlar. Türk yönetimi Ermeni nüfusunu Mezopotamya'nın çöl bölgelerine sürgün etti. Sürgün öncesinde ve sırasında Ermeni mallarına el konuluyor ve talan ediliyordu. Güzel kadınlar ve kızlar zorla Müslümanların haremlerine götürüldüler. Sürgündekiler, sürgün yerine ulaşana kadar çeşitli Kürt ve diğer Müslüman haydutlar tarafından esir alındılar, buna askerlerin ve kontrol polislerinin şiddeti de dâhildi. Yolculuğa devam edemeyecekler oracıkta öldürüldü. Sürgün edilenlerin küçük bir kısmı sürgün yerine ulaşabildi. [Örneğin], ...Trabzon'dan yola çıkan 3000 sürgün-zededen Halep'e sadece 35 kişi ulaştı. İmparatorluğun güneyindeki bazı şehirler, Ermenilerin yolculuk ettiği bölgeler, köle ticareti pazarlarına dönüştü (8. Sınıf, 2007, 163).

1915'te Deyrezzor yolunda ailesini kaybeden bir Ermeni bebek olarak doğdu,

Arap bedevilerle büyüdü ve sadece kız kardeşini buldu (8. Sınıf, 2007, 163).

Sekizinci ve on birinci sınıf tarih ders kitaplarında birbirinden farklı iki ayrı bölümde 1915 Olaylarına yer verilmesinin yanı sıra sekizinci sınıf tarih ders kitabında konuyla ilgili verilen görsellerle on birinci sınıf tarih ders kitaplarında kullanılan görseller arasında da birtakım farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Buna göre sekizinci sınıf tarih ders kitaplarında 1915 Olayları'nın anlatıldığı bölümlerde kullanılan görsellerde daha çok “Ermenileri savunan kahraman asker, silahlı asker” resimleri kullanılırken, on birinci sınıf tarih ders kitaplarında ise bunun tam tersi bir durum söz konusudur; Ermenilerin mağduriyetini gösteren resimler kullanılmıştır.

1915 Olayları'nın ele alındığı bölümde kullanılan bir diğer görsel malzeme de söz konusu döneme ait tehcir yollarını ve hayatını kaybedenleri anlatan “Ermeni Büyük Felaketi”, (Հայոց Մեծ Եղեռնը – Hayots Metz Yeğ'er'ni) başlıklı haritadır (11. Sınıf, 2010, 121). On birinci sınıf tarih ders kitabında yer alan bu haritada verilen bilgilere göz atıldığında burada bile net bir biçimde “masum Ermenilere” karşı “suçlu Türkler” stereotipinin tekrarlandığı görülmektedir. Buna haritanın içinde yer alan açıklama cümlelerinden biri olan “1915-1923 yıllarında Batı Ermenistan yerleşiminde Ermeni soykırımı uygulandı” cümlesi örnek gösterilebilir. Bu cümlede Batı Ermenistan sözcüğü ile Türklerin Ermenilerin topraklarını elinden aldığı, 1915-1923 tarihleri de sekiz yıl boyunca bu katliam ve sürgünlerin devam ettiği mesajı verilmeye çalışılmaktadır. Yine aynı haritanın bir diğer açıklama maddesinde ise “1915-1923 yıllarında Ermenilerin kahramanca savunma merkezleri ve 1918 yılı Türk istilacılarına karşı Ermeni zaferinin kahramanlık savaş yerleri” cümlesine bakıldığında “istilacı Türk” imgesinin karşılığında “kahramanca savunma yapan Ermeniler” imgesinin kullanıldığı görülmektedir.

1915 Ermeni Tehcir Yolları

- 24 Nisan 1915 tarihinde Batı Ermeni aydınlarının sürgünü başladı. [Onların] sürgün ve şehit edildiği yerlerin genel şekli
- 1915-1923 yıllarında Batı Ermenistan yerleşiminde Ermeni soykırımı uygulandı (Dairelerin boyutları öldürülen ve yerinden edilen Ermenilerin sayısının karşılığıdır.)
- Ermenilerin toplu katliamları ve zorla yerinden edilmelerin ana merkezleri.
- Zorla yerinden edilen Ermenilerin ana toplanma merkezi ve bu kampların imhası (Dairelerin boyutları öldürülen ve yerinden edilen Ermenilerin sayısının karşılığıdır.)
- Yerinden edilen Ermenilerin yolculuk kampları.
- 1920-1921 yıllarında Güney Kafkasya Ermenilerin toplu imhalarının ana merkezleri.
- 1915-1923 yıllarında Ermenilerin kahramanca savundukları merkezler (Dairelerin boyutu, merkeze göre) ve 1918 yılı Türk istilacılarına karşı Ermeni zaferinin kahramanlık savaş yerleri.
- 1914 yılında devletlerin sınırları.
- Rus askerleri ve Ermeni gönüllüleri sayesinde Ermeni nüfusunun kendini kahramanca savunduğu ve büyük soykırımdan kurtulduğu, ancak Doğu Ermenistan'a göç etmek zorunda kaldıkları bölgeler.

Ermeni iddialarıyla ilgili olarak sık sık gündeme getirilen bir konu olan 1915 Olayları sırasında kaç kişinin hayatını kaybettiği konusunun da ders kitaplarında sıklıkla vurgulandığını söylemek mümkündür. Nitekim söz konusu dönemde Ermeni nüfusunun 2,5 milyon olduğu ve bunun 1,5 milyonunun Türkler tarafından yok edildiği ifade edilmektedir:

Ermenilerin sürgün yolu üzerinde olan İmparatorluğun güney şehirlerinde, [Ermeniler] köle ticareti pazarlarına dökülüyorlardı. Orada küçük bedeller karşılığında mülteci Ermeniler satıldı. 1915 yılının sonuna kadar Batı Ermenistan ve Küçük Asya'da Ermenilerin yaşadığı bölgeler tamamıyla temizlendi, çok az kişi kaçmayı başardı. Ermeniler sadece iki şehirden tamamıyla sürgün edilmediler, İstanbul ve İzmir. Çok sayıda Batı Ermeni'si toplu katliamlardan kurtulmak için evlerini terk etmek zorunda kaldılar. 1914 Kasımından 1916'ya kadar, yüz binlerce Ermeni, çoğu kadın ve çocuk, Rusya, Doğu Ermenistan ve diğer yerlere göç ettiler. Ermeni mültecilerin büyük bir kısmı Arap halklarına sığındılar. Ermenilerin bir kısmına da, İran, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer ülkeler tarafından ev sahipliği yapıldı. Yerinden edilen Batı Ermenileri fiziksel olarak zor koşullarda görünüyorlardı. Açlık ve çeşitli hastalıklar sonucu birçoğu ölüyordu. Mültecilere yardım etmek ve onları nihai çöküşten kurtarmak için Rusya'da Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde yardım toplama birlikleri oluşturuluyordu. Rus yönetimi Ermeni mültecileri desteklemek için özel bir komite oluşturuyordu. Mültecilere yardımın temel ağırlığı Ermeni hayırsever kuruluşları ve Ermeni kilisesi üzerine düşüyordu. Batı Ermenileri için çeşitli misyoner kuruluşları önemli ölçüde destek verdi. 1915-1916 yıllarında Jön Türklerin Ermenilere karşı yürüttüğü siyaset, soykırım olarak nitelendirilir çünkü onlar Ermeni milletini yok etmeyi amaçlıyorlardı. Ve gerçekten yirminci yüzyılın ilk büyük ölçekli soykırımı oldu. Toplamda Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan 2,5 milyon Ermeni'den 1,5 milyonu Türk yatağına¹⁵ kurban gitti...

(15) Osmanlı döneminde kullanılan bir tür eğri, yatkın, eğimli, kavisli kılıçtır. Sevan Nişanyan, Sözlere Soy Ağacı, <http://www.nisanyan-sozluk.com/?k=yata%C4%9Fan> (Son Erişim: 10.06.2013).

Bu bölümdeki bir diğer dikkat çekici husus da “İttihatçı katliamcılar tarafından organize edilmiş ve ciddi bir şekilde gerçekleştirilmiş emsalsiz bir suçtu” ifadeleriyle “Ermeni soykırımının” emsalsizliğine dikkat çekilmesi olmuştur. Bilindiği gibi Ermeni diasporasının “1915 Olayları’nın yirminci yüzyılın ilk soykırım olduğunu” kabul ettirme yönünde birtakım çabaları bulunmaktadır. Nitekim bu kapsamda Ermeni ve Yahudi lobilerinin zaman zaman karşı karşıya geldiği bilinmektedir. Yahudi lobileri Yahudilerin yaşadığı Holokost’un sadece Yahudilere özgü olduğunu ve bunun tek mağdurunun kendileri olduğunu kabul ettirme çabasıyla 1915 Olayları konusunda daha temkinli bir tavır sergilemektedirler (Laçiner, 2008, 523-531). Ermeni lobileri ise 1915 Olayları’nın emsalsiz bir soykırım olduğunun tüm dünyada kabulü için çaba sarf etmektedir. Günümüzde halen İsrail yönetimi tarafından 1915 Olayları’nın soykırım olarak kabul edilmemiş olunmasının altında da bu tutumun önemli bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür:

Ayrıca, Batı Ermeniliği ciddi bir maddi hasara uğrattı, Ermeni kiliseleri, eğitim ve kültür merkezleri, Ermeniler tarafından kullanılan konutlar, evler ve maddi malzemeler tahrip edildi. Gerçekten İttihatçı katliamcılar tarafından organize edilmiş ve ciddi bir şekilde gerçekleştirilmiş emsalsiz bir suçtu. 1915 yılı, Ermeni tarihindeki olayların en trajik sayfalarından biridir. Her yıl 24 Nisan’da dünya Ermenileri Ermeni soykırımının masum kurbanlarını saygıyla anmaktadır (8. Sınıf, 2007, 164).

Ermeni tarih ders kitaplarında başlı başına “Ermeni Büyük Felaketi” ve “Batı Ermenilerinin Toplu Sürgünü ve Katliamları” başlığıyla çeşitli bölümlerin yer alması ister istemez akıllara şöyle bir soruyu da beraberinde getirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti tarih ders kitaplarında da doğrudan Ermeni katliamlarından bahseden herhangi bir bölüm var mı? Türkiye’de 1930-2000 yılları ara-

sında yayınlanan tarih ders kitaplarıyla ilgili yapılan bir araştırmaya göre doğrudan benzer bölümler olmasa da “Ermeni Ayaklanmaları” (Yıldırım, 2007, 73-132) başlıklı bölümlerin olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Ermeni tarih ders kitaplarının Türkiye’deki tarih ders kitaplarından farklı olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Ders kitaplarında Türkiye ve Türklerden bahsedilen bölümlerde de görüldüğü üzere Ermenistan’daki tarih öğretiminin oldukça ideolojik bir bakış açısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye-Ermenistan arasında yaşanan siyasi gelişmelerin doğrudan tarih kitaplarının içeriğini etkilediği kitaplardaki söylemlerden net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Ermeni tarih ders kitaplarında Türklere dair en olumsuz nitelendirmelerin Ermeni “soykırımına” odaklanan bölümlerde yer aldığını söylemek mümkündür. Ders kitaplarının genelinde görülen bu tutumun özellikle 1915 Olaylarına dair anlatılarda zirve noktasına ulaşmasını birden fazla nedene bağlamak mümkündür. Bunlar arasında Osmanlı İmparatorluğu veya Türkiye Cumhuriyeti’nin askeri gücünün Ermenilerden üstün olması önemli bir faktördür. Yine bu kapsamda gerek tarihsel süreçte gerekse günümüzde Türkiye’nin nüfus, ekonomi, coğrafi konum, uluslararası toplumdaki yeri itibarıyla Ermenistan’a oranla daha iyi bir noktada yer alıyor olması Türklerin tarih ders kitaplarında bu kadar çok ötekileştirilmelerinde etken olabilir. Türklerle benzer şekilde tarih ders kitaplarında Batılı devletlerin ya da Ermenistan’a oranla daha güçlü devletlerin de genel olarak olumsuz bir şekilde nitelendirildiği göz önünde bulundurulduğunda güçlü olan devletlerin Ermeni tarih ders kitaplarında gücü oranında ötekileştirildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ermeniler için ise anlatılarda Türkler için kullanılan imgelerin tam zıddını oluşturan nitelendirmeler kullanılarak Er-

(16) Türkiye’deki tarih ders kitaplarının Ermenistan’daki tarih ders kitaplarıyla içerik ve müfredat açısından mukayese edilmesi konusu bu projenin bir sonraki ayağını oluşturduğundan bu konuya burada detaylı bir biçimde yer verilmeyecektir.

meni mağduriyet psikolojisi pekiştirilmiştir. Bu psikoloji öğrencilerle yapılan 2013 tarihli anketin 8, 9 ve 11 sorularına verilen yanıtlarda net bir biçimde görülmektedir. Yine buna örnek olarak “15. Sizce Osmanlı devleti yönetimi altındaki milletlere karşı katliam yapmış mıdır?” sorusuna Ermeni öğrencilerinin çok büyük bir kısmının evet seçeneğini işaretleyerek, katliam ismi olarak “Büyük Felaket veya soykırım” sözcüklerini yazmaları gösterilebilir (Bkz: Soru 15, Anket Grafiği)

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünyada barışın tesis edilmesi çabaları oldukça hız kazanmıştır. Bu çerçevede ülkeler arasındaki sorunların barışçı yöntemlerle çözülebilmesi için önemli adımlar atılmıştır. Bu adımlar arasında karşılıklı kültürel etkileşimin geliştirilmesi ve toplumların birbirleri hakkındaki önyargılarından arındırılması son derece önemlidir. Bu çerçevede özellikle UNESCO, Georg-Eckert Enstitüsü, EUROCLIO gibi uluslararası kuruluşlar veya enstitüler ile ülkeler bazında yürütülen tarih ders kitaplarının revizyonuna dair çalışmalar ilk sırada gelmektedir. Anılan kuruluşlar hem dünya barışı hem de komşu ülkeler arasındaki ikili sorunların çözümü noktasında ciddi adımlar atmışlardır.

Öteki kavramının ardında yatan zihniyeti anlamada son derece önemli bir araştırma yöntemi olan imgebilim bireylerin zihniyetlerinin imgeler aracılığıyla oluştuğunu ve toplumların bu imgeler aracılığıyla birbirlerini ötekileştirdiklerini savunur. Nitekim bu çalışmanın temel amacı da Ermeni toplumunun “Türk” kavramını zihninde nasıl tasarladığının, özellikle de tarih ders kitaplarında bu kavramın nasıl yansıtıldığının, kısacası ötekileştirmenin zihniyet analizinin yapılması olmuştur.

Çalışmada simgeler, resimler ve metinlerdeki stereotipler aracılığıyla bireylerin ve toplumların kendileri ve birbirleri hakkında

yarattıkları imge ve stereotipler yorumlanmıştır. Bu çerçevede Ermeni tarih ders kitaplarında mekânlar, kişiler, yaşam tarzları, yönetimler, yöneticiler, rejimler, savaşlar, barışlar, anlaşmalar ve mücadeleler incelenmiş ve genel anlamda Türk/Osmanlı imgesinin negatif ve öteki olarak sunulduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim bu çalışma kapsamında Ermeni öğrencilerle yapılan ankette “7. Türkiye Cumhuriyeti denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir?” şeklindeki soruya öğrencilerin büyük bir kısmının “düşman” şikkını işaretleyerek cevap verdikleri görülmektedir. Bu da aslında Tarih ders kitaplarında öğrencilerin edindikleri bilgilerin onların bilinçaltında ne kadar kalıcı bir etkiye sahip olduklarını gösteren önemli göstergelerden biridir. Nitekim aynı anketin devamında Ermeni öğrencilerin bu kez “13. Osmanlıların hâkimiyetleri altında bulunan halklara etkileri nasıl olmuştur?” sorusuna “çok olumsuz” cevabını işaretlemişlerdir (Bkz: Anket grafiği: Soru 13). Ermeni öğrencilerinin zihnindeki bu olumsuz ve negatif imgelerin bilinçaltında bu kadar etkili olmasında kuşkusuz tarih ders kitaplarının diğer çevresel faktörlerden çok daha etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ermeni tarih ders kitaplarında sunulan metinlerin çoğunda öğrencilerin zihninde Ermenilerin neredeyse hiç dostu ya da müttefiki olmadığı yönünde bir algının oluştuğu, buna rağmen Ermenilerin oldukça başarılı mücadeleler yürüttüğü, çoğu zaman Türkleri, Türk askerini, Osmanlı ordusunu yendiği yönünde stereotiplerin kullanıldığı sonucu varılmıştır. Hatta Ermenilerin savaşarak kazandıklarını masa başında Türkler yüzünden kaybetmek zorunda kalan bir ülke imajına büründürüldüğü de söylenebilir. Kuşkusuz söz konusu imgelerin oluşumunda iki ülke arasında yaşanan tarihi olaylar ve günümüzde halen yürütülmekte olan ilişkilerin önemli bir payı bulunmaktadır. Bu nedenle Türk ve Osmanlı imgesine yönelik olarak genellikle despotizm, barbarlık, vahşet gibi kelimelerin ön planda olduğu görülmüştür. Bu

durum Ermeni gençlerinin Türklerle ilgili cevaplamış oldukları anket sorularında da net bir biçimde görülmektedir. Bu ankete göre “6.Osmanlı denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir/hangileridir?” sorusunu cevaplayan Ermeni öğrenciler “düşman” şikkının yanı sıra “İşgalci” ve “Barbar” şıklarını da işaretlererek cevap vermişlerdir (Bkz. Soru 6 Anket Grafiği).

Ermeni tarih ders kitaplarında genel olarak Osmanlı ve Türk imajı olumsuz ve tek taraflı verilmiştir. Ermeni askerlerinin genellikle Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaşlarında kendilerinden çok daha fazla sayıdaki güçlerle mücadele etmek zorunda olan olağanüstü insanlar olarak anlatıldığı tespit edilmiştir. Türkiye ile ilişkiler konusunda olumsuz yargılara oranla olumlu ifadelerin çok az olduğu, bunun da daha ziyade Ermenistan’ı ilk tanıyan ülke olması gibi konularda olduğu görülmüştür.

30

Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaşan Ermeni askerlerinden bahsedilirken “kahraman ve cesaret sahibi” gibi sıfatlar kullanılmıştır. Örneğin çoğu zaman koca bir Osmanlı ordusuna karşı birkaç Ermeni askerinin tek başına mücadele verdiği ve onları günlerce oyalayabildiği, hatta yenebildiği vurgulanarak Ermeni askerlerinin manevi olarak Osmanlı askerleri ve ordusundan daha üstün vasıflara sahip olduğuna da vurgu yapılmıştır.

Kitaplarda Osmanlı İmparatorluğu döneminde Osmanlılarla birlikte olumsuz olarak bahsedilen bir diğer topluluk da Kürtler olmuştur. Çoğunlukla “dini ve bireysel çıkarlar doğrultusunda Osmanlı yönetimiyle birlikte işbirliği yaptıkları” için kitaplarda Kürt askerleri de Osmanlı askerleriyle benzer bir imajla karakterize edilmişlerdir. Kısacası ders kitaplarında en az Türkler kadar Kürtler de ötekileştirilmiştir.

Tarih ders kitaplarında İlkçağ anlatılarında Türkler yerine ötekileştirilen topluluk Persler olmuştur. Bu dönemde Hunların

Perslere karşı Ermenilere destek verdiği dolayısıyla Türklerle karşı doğrudan bir olumsuz imgenin söz konusu olmadığı görülmektedir. Ortaçağ dönemine gelindiğinde ise Türkler Ermenilere zorla din değiştirtmeye çalışan bir “diktatör” toplum olarak yansıtılmış, Ermeniler ise “din değiştirmektense ölmeyi tercih eden onurlu bir halk” olarak tanımlanmıştır. Tarih ders kitaplarında çoğunlukla bağımsızlık mücadelesi veren olumlu bir Ermeni imgesi ile Ermenilere boyun eğdirmeye çalışan bir düşman imgesinin ön planda olduğu söylenebilir. Ortaçağ anlatılarında din teması ön plana çıkarılarak Ermenilerin dinleri uğruna büyük mücadeleler veren bir topluluk olduğu vurgulanmıştır. Benzer şekilde Ermeni öğrencilerle yapılan ankette 9. Soruya verilen yanıtta da Ermeni milletinin tarih boyunca Türk yönetimine karşı özgürlük/kurtuluş mücadelesi vermiş bir topluluk olduğu algısının hakim olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Ders kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise Ermenistan’ın çoğu zaman Batılı Devletler ile Rusya’nın Türkiye ile ilişkilerinden doğrudan ya da dolaylı etkilendiği yönünde bir algının oluşturulduğu söylenebilir. Savaşlarda bazen Ermenistan’ın Ruslar tarafından bir oyalama aracı olarak kullanıldığı, bazen de Batılı Devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda Ermenistan’ı kullanmak istediği vurgulanmıştır. Batılı büyük devletlerin Ermenilere verdikleri hiçbir yardım sözünü yerine getirmediği, her zaman güçlü olanın yanında yer aldıkları ve samimi-yetsiz oldukları da ifade edilerek bir bakıma onlar da Türkler ve Türkiye gibi suçlanmıştır.

Ders kitaplarındaki bu negatif tutumu, Chew’in güçlü devlet-zayıf devlet modeli ile izah etmek mümkündür. Ermeni tarihçileri için Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye daima Ermenistan’dan daha güçlü bir ülke konumunda olduğundan Türk imgesi tehdit ile özdeşleştirilmektedir. Bu nedenle bu modele göre Türk imgesinin olumlu bir hale gelebilmesi için Ermenistan için öteki olarak

görülen Türkiye'nin Ermenilere oranla daha zayıf olarak algılanması gerekir. Ancak Türkiye askeri ve siyasi yönden ne kadar zayıflarsa zayıflarsın Ermenistan için daima daha güçlü bir devlet olarak kalacağından Ermeniler tarafından bir tehdit olarak algılanmaya devam edilecektir.

Biçimsel özellikler kapsamında Ermeni tarih ders kitaplarında kullanılan görsel malzemelerle ilgili olarak da genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Ermenistan Cumhuriyeti'nde okutulan tarih ders kitaplarındaki görsel materyallerin konuları desteklemesi açısından eksikliklerinin olduğunu söylemek mümkündür. Genel olarak Türklerle ilgili kullanılan, resim, harita ve konuları destekleyen diğer malzemelerin düşük kalitede olması bu eksiklikler arasında ilk sırada yer almaktadır.

Ermeni tarih ders kitaplarında Türk/Osmanlı imgesinin ele alındığı bu çalışma Ermeni meselesine yeni bir boyut kazandırmanın yanı sıra Ermeni meselesini yeni bir tartışma zeminine taşıması açısından da oldukça önemlidir. Çalışmanın gerek Türkiye gerekse uluslararası literatürde bir ilk olması konunun orijinalliğini tartışılmaz kılmakla beraber, Türk ve Ermenilerin birbirlerini daha iyi anlamasına da katkı sunacağı kuşkusuzdur. Çalışmanın Ermeni meselesini ulusal tarih ve soykırım söylemlerinden uzaklaştırarak konunun eleştirel edebiyat bilimine girişinin de önünü açması hedeflenmektedir.

Sonuç olarak Ermeni tarih ders kitaplarının Ermeni araştırmacılarının da işaret ettiği üzere yeni bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçerek yeniden şekillendirilmesi ve öğrencilerin zihninde yaratılan öteki imgesinin düzeltilmesinde yarar vardır. Öğrencilerin zihninde yaratılan olumsuz Türk/Osmanlı imgelerinin yerine daha tarafsız ve daha ziyade öğrencinin kendi kendine karar verebileceği bir anlatının oluşturulması gerekmektedir. Bu çerçevede uluslararası

eğitim normlarında kullanılan standartlar da göz önünde bulundurularak tarihçi merkezli eğitim sistemi değiştirilmelidir. Yapılan incelemeler sırasında da görüldüğü üzere Ermeni tarih ders kitaplarında neredeyse Ermenilere yardım etmeyen veya Ermenilerle dini bir bağlantısı olmayan her ülke ya da her milletin düşman olarak ilan edildiği, Ermenilerin mağdur ve çaresiz bir millet olarak anlatıldığı algılanmaktadır. Oysa "tarihi olayları tarihçiler kurgulamamalı" tezinden de yola çıkılarak tarihi olayların olduğu gibi ele alındığı, konuyla ilgili doğru ve yanlışların öğrencinin inisiyatifine bırakıldığı bir eğitim sisteminin daha yararlı olacaktır.

Tarih ders kitaplarını hazırlayan bilim kurul ve komitelerinin de daha tarafsız ve objektif yazarlardan oluşturulmaları da süreci olumlu etkileyecek önemli adımlar arasında yer almaktadır. Böylelikle Ermeni tarih ders kitapları yeniden düzenlenerek detaylı bir değişim sürecinden geçmelidir. Ayrıca başta Ermeni tarih ders kitaplarının müfredatı olmak üzere ders kitaplarındaki tüm sorunlar bilimsel bir yöntemle tespit edilip, başta UNESCO, EUROCLIO ve Avrupa Birliği normları olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşların bu alandaki çalışmalarını da göz önünde bulundurularak değişen ve gelişen uluslararası kriterler çerçevesinde bu kitaplar yeniden yazılmalıdır.

Ermeni tarih ders kitaplarında Türk/Osmanlı imgesinin ele alındığı bu çalışma Ermeni meselesine yeni bir boyut kazandırmanın yanı sıra Ermeni meselesini yeni bir tartışma zeminine taşıması açısından da oldukça önemlidir. Çalışmanın gerek Türkiye gerekse uluslararası literatürde bir ilk olması konunun orijinalliğini tartışılmaz kılmakla beraber, Türk ve Ermenilerin birbirlerini daha iyi anlamasına da katkı sunacağı kuşkusuzdur. Çalışmanın Ermeni meselesini ulusal tarih ve soykırım söylemlerinden uzaklaştırarak konunun eleştirel edebiyat bilimine girişinin de önünü açması hedeflenmektedir.

Ermenistan'daki Gençler Arasında Türk Algısı Anketi¹⁷

Ermenistan/ Erivan Şehri /47 Kişi

Soru 5: Tarih ders kitabınızdaki Osmanlı tarih anlatımı sizce nasıldır?

- A. Tamamen Tarafsız -4-
- B. Tarafsız -23
- C. Taraflı -15-
- D. Tamamen Taraflı -4-
- E. Fikrim Yok -9-
- Boş bırakanlar: -1-

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi/9 Kişi

Soru 5: Tarih Ders Kitabınızdaki Osmanlı Tarih Anlatımı Sizce Nasıldır?

- A. Tamamen Tarafsız-
- B. Tarafsız-7
- C. Taraflı
- D. Tamamen Taraflı
- E. Fikrim Yok-2
- G. Boş

Ermenistan/Vağarşabad (Eçmiadzin) Şehri /54 Kişi

Soru 5: Tarih ders kitabınızdaki Osmanlı tarih anlatımı sizce nasıldır?

- A. Tamamen Tarafsız -3
- B. Tarafsız -32-
- C. Taraflı -1-
- D. Tamamen Taraflı -4-
- E. Fikrim Yok -6-
- Boş bırakanlar: -11-

- Vağarşabad (Eçmiadzin) şehrinde beşinci soruyu boş bırakanların sayısı diğer şehirlere oranla daha fazladır.

Ermenistan/Erivan Şehri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 5: Tarih ders kitabınızdaki Osmanlı tarih anlatımı sizce nasıldır?

- A. Tamamen tarafsız: 1
- B. Tarafsız: 21
- C. Taraflı: 2
- D. Tamamen taraflı: 0
- E. Fikrim yok: 9

- Bu soruyu 5 kişi boş bırakmıştır.

Ermenistan/ Erivan Şehri /47 Kişi

Soru 6: Osmanlı denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir/hangileridir?

- A . Dost
- B. Düşman -28-
- C. İşgalci -25-
- D. Barbar -20-
- E. Güçlü -15-
- F. Zayıf -1-
- G. Diğer -2-
- Boş: 1

- Bu sorunun cevabına birden fazla cevap veren deneklerin sayısı önceki sorulara oranla daha fazla olmuştur.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şehri /54 Kişi

Soru 6: Osmanlı denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir/hangileridir?

- A . Dost-0-
- B. Düşman-33-
- C. İşgalci -37-
- D. Barbar -37-
- E. Güçlü -1-
- F. Zayıf -3-
- G. Diğer -3-
- Boş: -2-

- Bu sorunun cevabına öğrenciler genel olarak aynı anda düşman, işgalci ve barbar şıklarının üçünü de işaretleyerek cevap vermişlerdir.

(17) Bu anket Ermenistan'ın çeşitli kentlerinde ilköğretim ve üniversite öğrencileri arasında 2010-2011 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

- Bu soruya diğer şıkkını işaretleyerek cevap veren öğrenciler diğer şıkkının karşısına düşman, işgalci ve barbar, katil (ıfupıuuuuuuuu) sözcüklerini yazmışlardır.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi/ 9 Kişi

Soru 6: Osmanlı denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir/bangileridir?

- A . Dost-0-
- B. Düşman-33-
- C. İşgalci -37-
- D. Barbar -37-
- E. Güçlü -1-
- F. Zayıf -3-
- G. Diğer -3-
- Boş: -2-

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 6: Osmanlı denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir/bangileridir?

- A . Dost-0
- B. Düşman- 28
- C. İşgalci - 24
- D. Barbar - 19
- E. Güçlü - 16
- F. Zayıf - 1
- G. Diğer - 2

- Bu soruya cevap olarak birden fazla şık işaretleyenler olmuştur.
- Bu soruda denekler Düşman, İşgalci, Barbar ve Güçlü şıklarını bir arada işaretlemiştir.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /54 Kişi

Soru 7: Türkiye Cumhuriyeti denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir?

- A . Dost-0-
- B. Düşman-42-

- C. Modern-0-
- D. İslamist-26-
- E. Güçlü-9-
- F. Zayıf-8-
- G. Diğer-2-

- Diğer şıkkını işaretleyen deneklerin boşluğa yazdıkları sözcükler düşman ve islamist seçenekleri olmuştur.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi/ 9 Kişi

Soru 7: Türkiye Cumhuriyeti denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir?

- A . Dost-0-
- B. Düşman-6-
- C. Modern-2-
- D. İslamist-2-
- E. Güçlü-4-
- F. Zayıf-1
- G. Diğer-0-

Ermenistan/ Erivan/47 Kişi

Soru 7: Türkiye Cumhuriyeti denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir?

- A . Dost-0-
- B. Düşman-41-
- C. Modern-1-
- D. İslamist-30-
- E. Güçlü-8-
- F. Zayıf-14-
- G. Diğer-0-

- Soru 7 bölümünde Diğer seçeneği için aşağıdaki sözcükler kullanılmıştır;
- Uրիկա sözcüğü kullanılmıştır. Sri-ka sözcüğünün Türkçe karşılığı kötü adam, alçak, kerata, dolandırıcı, hain anlamına gelir.
- Ayrıca էշ, ալիւսալ yani eşek ve sıpa anlamlarındaki sözcükleri kullanmışlardır.

- Եսուտր yani bencil, egoist sözcüğü kullanılmıştır.
- Անսարկայի՛ն insancıl olmayan, insanlık dışı sözcüğü kullanılmıştır.
- Տախտր artık, değersiz, arta kalan sözcüğü kullanılmıştır.
- Թշվառ Türkçe karşılığı zavallı olan kelime kullanılmıştır.
- Անխիղճ vicdansız.
- Խոսիլիսան sözcüğü kullanılmıştır.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 7: Türkiye Cumhuriyeti denince aklınıza gelen tanım aşağıdakilerden hangisidir?

- A . Dost-0
- B. Düşman - 27
- C. Modern - 1
- D. İslamist - 28
- E. Güçlü - 20
- F. Zayıf -3
- G. Diğer - 3

- Bu soruyu cevaplayan denekler Düşman, Modern ve İslamist şıklarını bir arada işaretlemişlerdir.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /54 Kişi

Soru 8: Mensup olduğunuz milletin tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanmış en önemli savaş veya tarihsel olay nedir?

- A. İstanbul'un Fethi / Konstantinopol'ün Düşüşü-10-
- B. Kosova Savaşı 1389-0-
- C. Osmanlı-Rus Savaşı 1877/78-20-
- D. Balkan Savaşları 1912/13-7-
- E. Birinci Dünya Savaşı-25-
- F. Diğer-5-

- 8. soruda Diğer şikkını işaretleyip boş bırakanlar var.
- 8. soruda diğeri işaretleyip Rus-Osmanlı Savaşı 1877-1878 işaretleyen

var. Bu şık soruda olmasına rağmen ayrıca yazdıkları görülmektedir.

Ermenistan/ Erivan/47 Kişi

Soru 8: Mensup olduğunuz milletin tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanmış en önemli savaş veya tarihsel olay nedir?

- A. İstanbul'un Fethi / Konstantinopol'ün Düşüşü-1-
- B. Kosova Savaşı 1389-0-
- C. Osmanlı-Rus Savaşı 1877/78-40-
- D. Balkan Savaşları 1912/13-16-
- E. Birinci Dünya Savaşı-27-
- F. Diğer-9-

- 8.Soruda C ve D ve E şıklarını aynı anda işaretleyenlerin sayısı daha fazladır. Bu da söz konusu savaş yıllarının kronolojik olarak Ermeni sorunun yaşadığı aktif dönemi kapsamına bağlamak mümkündür.
- Deneklerden birinin 8. Soruyu boş bırakarak 1918 tarihinde I. Dünya Savaşında Osmanlılar rezil bir devlete dönüştü: Խայտառակ պետությունunu ifadelerini kullanmıştır.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi/9 Kişi

Soru 8: Mensup olduğunuz milletin tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanmış en önemli savaş veya tarihsel olay nedir?

- A. İstanbul'un Fethi / Konstantinopol'ün Düşüşü-5-
- B. Kosova Savaşı 1389-1-
- C. Osmanlı-Rus Savaşı 1877/78-8-
- D. Balkan Savaşları 1912/13-6-
- E. Birinci Dünya Savaşı-3-
- F. Diğer-0-

- 8.Soruda Ermenistan'daki 9 farklı kişi daha çok C, D ve E şıklarını işaretlemişlerdir.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 8: Mensup olduğumuz milletin tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanmış en önemli savaş veya tarihsel olay nedir?

- A. İstanbul'un Fethi- 0
- B. Konstantinopol'ün Düşüşü-3
- C. Kosova Savaşı 1389- 2
- D. Osmanlı-Rus Savaşı 1877/78- 20
- E. Balkan Savaşları 1912/13- 12
- F. Birinci Dünya Savaşı- 14
- G. Diğer-5

- Bu soruyu D şıkkı olarak işaretleyenler aynı zamanda E, F ve G şıklarını da işaretlemişlerdir.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri 54 Kişi

Soru 9: Sizce milletin tarih boyunca Türk yönetimine karşı özgürlük/kuruluş mücadelesi vermiş midir?

- A. Evet-49
- B. Hayır-1
- C. Fikrim Yok-3
- D. Diğer-0

- 9.soruda 4 kişi bu soruyu boş bırakmıştır.

Ermenistan/Erivan/ Şebri 47 Kişi

Soru 9: Sizce milletin tarih boyunca Türk yönetimine karşı özgürlük/kuruluş mücadelesi vermiş midir?

- A. Evet-46
- B. Hayır-3
- C. Fikrim Yok-0
- D. Diğer-0

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi/9 Kişi

Soru 9: Sizce milletin tarih boyunca Türk yönetimine karşı özgürlük/kuruluş mücadelesi vermiş midir?

- A. Evet-8
- B. Hayır-0

C. Fikrim Yok-1

D. Diğer-0

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 9: Sizce milletin tarih boyunca Türk yönetimine karşı özgürlük/kurtuluş mücadelesi vermiş midir?

- A. Evet-32
- B. Hayır-0
- C. Fikrim Yok-5
- G. Diğer-0

- Bu soruda 6 kişi cevap şıkkı olarak birden fazla şıkkı işaretlemiştir.

- Bir arada işaretlenen şıklar arasında 2 kişi Osmanlı Boyunduruğu ile Türk Boyunduruğunu işaretlemiştir. 1 Kişi ise 4 şıkkı birden işaretlemiştir, bu şıklar Osmanlı Boyunduruğu, Türk Egemenliği, Türk Boyunduruğu ve Yabancı Egemenliği şıkları olmuştur

- 1 Kişi ise Osmanlı Egemenliği, Osmanlı Boyunduruğu, Türk Egemenliği ve Türk Boyunduruğu şıklarını işaretlemiştir.

- Bu soruyu 7 kişi boş bırakarak cevaplamamıştır.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /54 Kişi

Soru 10: Sizce Osmanlı İmparatorluğu, içinde yaşayan halklar için nasıl adlandırılmaktadır?

- A. Osmanlı Egemenliği-1
- B. Osmanlı Boyunduruğu-37
- C. Türk Egemenliği-5
- D. Türk Boyunduruğu-12
- E. Yabancı Egemenlik-3
- F. Osmanlı Barışı (Pax Ottomana)-0
- G. Diğer-0

Ermenistan/Erivan/ Şebri /47 Kişi

Soru 10: Sizce Osmanlı İmparatorluğu, içinde yaşayan halklar için nasıl adlandırılmalıdır?

- A. Osmanlı Egemenliği-9
- B. Osmanlı Boyunduruğu-31
- C. Türk Egemenliği-6
- D. Türk Boyunduruğu-12
- E. Yabancı Egemenlik-4
- F. Osmanlı Barışı (Pax Ottomana)-0
- G. Diğer-0

- Bu soruyu 3 kişi boş bırakmıştır.
- Bu soruya 10 kişi cevap olarak iki şık işaretlemiştir. 10 kişiden 8'i cevap olarak Osmanlı boyunduruğu ve Türk Boyunduruğunu işaretlemiştir. Geriye kalan ikisi ise Osmanlı Egemenliği ve Osmanlı Boyunduruğu şıklarını işaretlemiştir.
- Bu soruya 5 kişi ise cevap olarak üç işaretlemiştir. Bu şıklar Osmanlı Egemenliği, Osmanlı Boyunduruğu ve Türk Egemenliği şıkları olmuştur.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi/9 Kişi

Soru 10: Sizce Osmanlı İmparatorluğu, içinde yaşayan halklar için nasıl adlandırılmalıdır?

- A. Osmanlı Egemenliği-1
- B. Osmanlı Boyunduruğu-7
- C. Türk Egemenliği-0
- D. Türk Boyunduruğu-1
- E. Yabancı Egemenlik-0
- F. Osmanlı Barışı (Pax Ottomana)-0
- G. Diğer-0

- Bu soruda 1 kişi cevap olarak 2 şıklı işaretlemiştir. Osmanlı Egemenliği ve Osmanlı Boyunduruğu şıklarını işaretlemişlerdir.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 10: Sizce Osmanlı İmparatorluğu, içinde yaşayan halklar için nasıl adlandırılmalıdır?

- A. Osmanlı egemenliği-3
- B. Osmanlı boyunduruğu-22
- C. Türk egemenliği-0
- D. Türk boyunduruğu -3
- E. Yabancı egemenlik-2
- F. Osmanlı barışı (Pax Ottomana)-1
- G. Diğer-1

- Bu soruyu 7 kişi boş bırakmıştır.
- Bu soruda 1 kişi hem F hem de G şıklarını işaretlemiştir.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /54 Kişi

Soru 11: Sizce Osmanlı idaresinde zorla Müslümanlaştırma olmuş mudur?

- A. Evet-45
- B. Hayır-4
- C. Fikrim Yok-5
- D. Diğer-0

- Bu soruya cevap olarak tek şık işaretlenmiştir.

Ermenistan/Erivan/ Şebri /47 Kişi

Soru 11: Sizce Osmanlı idaresinde zorla Müslümanlaştırma olmuş mudur?

- A. Evet-45
- B. Hayır-1
- C. Fikrim Yok-1
- D. Diğer-0

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi / 9 Kişi

Soru 11: Sizce Osmanlı idaresinde zorla Müslümanlaştırma olmuş mudur?

- A. Evet-7
- B. Hayır-1
- C. Fikrim Yok-1
- D. Diğer-0

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 11: Sizce Osmanlı idaresinde zorla Müslümanlaştırma olmuş mudur?

- A. Evet-31
- B. Hayır-2
- C. Fikrim Yok-4
- D. Diğer-1
- Bu soruda 1 kişi hem B, hem de C ve D şıklarını işaretlemiştir.
- Bu soruda 1 kişi bu soruyu boş bırakmıştır.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /54 Kişi

Soru 12: Sizce atalarınız Osmanlı yönetimine karşı nasıl bir tavır takınmıştır?

- A. Osmanlı yönetimine sadık olmuştur-0
- B. Osmanlı yönetimine karşı direnmiştir-41
- C. Fikrim yok-9
- D. Diğer:
- Bu soruyu 4 kişi yanıtlamamış ve boş bırakmıştır.

Ermenistan/Erivan/ Şebri / 47 Kişi

Soru 12: Sizce atalarınız Osmanlı yönetimine karşı nasıl bir tavır takınmıştır?

- A. Osmanlı yönetimine sadık olmuştur-0
- B. Osmanlı yönetimine karşı direnmiştir-44
- C. Fikrim yok-1
- D. Diğer:0
- Bu soruyu 2 kişi boş bırakmıştır.
- Bu soruyu 1 kişi hem Osmanlı yönetimine karşı direnmiştir hem de fikrim yok şikkını işaretlemiştir.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi / 9 Kişi

Soru 12: Sizce atalarınız Osmanlı yönetimine karşı nasıl bir tavır takınmıştır?

- A. Osmanlı yönetimine sadık olmuştur-0
- B. Osmanlı yönetimine karşı direnmiştir-4
- C. Fikrim yok-3
- D. Diğer:2

- Bu soruyu 3 kişi boş bırakmıştır.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 12: Sizce atalarınız Osmanlı yönetimine karşı nasıl bir tavır takınmıştır?

- A. Osmanlı yönetimine sadık olmuştur-1
- B. Osmanlı yönetimine karşı direnmiştir-29
- C. Fikrim yok-6
- D. Diğer- 0

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /57 Kişi

Soru 13: Osmanlıların hakimiyetleri altında bulunan halklara etkileri nasıl olmuştur?

- A. Çok olumlu-0
- B. Olumlu-1
- C. Hem olumlu hem olumsuz-2
- D. Ne olumlu ne olumsuz-1
- E. Olumsuz-23
- F. Çok olumsuz-25
- G. Fikrim yok-1

- Bu soruyu 3 kişi boş bırakmıştır.
- Bu soruda 2 kişi 2 şikkı birden işaretlemiştir. Bu şıklar Olumsuz ve Çok olumsuz şıkları olmuştur.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 13: Osmanlıların hakimiyetleri altında bulunan halklara etkileri nasıl olmuştur?

- A. Çok olumlu-0
- B. Olumlu-0

- C.Hem olumlu hem olumsuz-4
- D.Ne olumlu ne olumsuz-3
- E.Olumsuz-17
- F.Çok olumsuz-12
- G.Fikrim yok-2

Ermenistan/Erivan/ Şehri /47 Kişi

Soru 13: Osmanlıların hakimiyetleri altında bulunan halklara etkileri nasıl olmuştur?

- A.Çok olumlu-0
- B.Olumlu-0
- C.Hem olumlu hem olumsuz-4
- D.Ne olumlu ne olumsuz-2
- E.Olumsuz-32
- F.Çok olumsuz-10
- G.Fikrim yok-1

- Bu soruda 2 kişi 2 şıkı işaretleyerek cevap vermiştir. Bu şıklar Olumsuz ve Çok Olumsuz şıklarıdır.
- Bir kişi ise 3 şıkı işaretleyerek cevap vermiştir. Bu şıklar Hem olumlu hem olumsuz, Ne olumlu ne olumsuz ve olumsuz şıkları olmuştur.
- Bu soruyu 1 kişi ise boş bırakmıştır.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi /9 Kişi

Soru 13: Osmanlıların hakimiyetleri altında bulunan halklara etkileri nasıl olmuştur?

- A.Çok olumlu-0
- B.Olumlu-0
- C.Hem olumlu hem olumsuz-0
- D.Ne olumlu ne olumsuz-0
- E.Olumsuz-5
- F.Çok olumsuz-2
- G.Fikrim yok-2

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şehri /57 Kişi

Soru 14: Aşağıdakilerden hangisi Balkan milletleri için bir kurtarıcı olarak görülebilir?

- A.İngiltere-4
- B.Fransa-8

- C.Avusturya-2
- D.Rusya-43
- E.Hiçbiri-1
- F.Fikrim yok-8
- G.Diğer-0

- Bu soruyu 1 kişi boş bırakmıştır.
- Bu soruya 5 kişi 2 şık işaretleyerek cevap vermiştir. Bu şıklar Fransa ve Rusya olmuştur.
- Bu soruya 3 kişi ise 3 şık işaretleyerek cevap vermiştir, bu şıklar İngiltere, Fransa ve Rusya olmuştur.
- Bu soruya 2 kişi de İngiltere ve Rusya şıklarını işaretleyerek 2 cevap vermiştir.

Ermenistan/Erivan Şehri /47 Kişi

Soru 14: Aşağıdakilerden hangisi Balkan milletleri için bir kurtarıcı olarak görülebilir?

- A.İngiltere-2
- B.Fransa-6
- C.Avusturya-2
- D.Rusya-37
- E.Hiçbiri-3
- F.Fikrim yok-3
- G.Diğer-4

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi /9 Kişi

Soru 14: Aşağıdakilerden hangisi Balkan milletleri için bir kurtarıcı olarak görülebilir?

- A. İngiltere-3
- B. Fransa-1
- C. Avusturya-0
- D. Rusya-3
- E. Hiçbiri-3
- F. Fikrim yok-0
- G. Diğer-0

- Bu soruya 2 kişi birden fazla yanıt vermiştir.
- Bu soruda öğrencilerden Avusturya yanıtını veren olmamıştır.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 14: Aşağıdakilerden hangisi Balkan milletleri için bir kurtarıcı olarak görülebilir?

- A. İngiltere-1
- B. Fransa-10
- C. Avusturya-0
- D. Rusya-22
- E. Hiçbiri-2
- F. Fikrim yok-3
- G. Diğer-0

Ermenistan/Erivan Şebri /47 Kişi

Soru 15: Sizce Osmanlı devleti yönetimi altındaki milletlere karşı katliam yapmış mıdır?

A. Evet, katliamın ismi: Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 42

B. Hayır Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 1

C. Fikrim yok Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 0

D. Diğer: 0

- Bu soruyu 4 kişi boş bırakmıştır.

Ermenistan/Erivan Şebri 1 Nolu Merkez Okulu /38 Kişi

Soru 15: Sizce Osmanlı devleti yönetimi altındaki milletlere karşı katliam yapmış mıdır?

A. Evet, katliamın ismi: Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 27

B. Hayır Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 0

C. Fikrim yok Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 0

D. Diğer: 0

- Bu soruyu 11 kişi boş bırakmıştır.

Ermenistan/ Vağarşabad (Eçmiadzin) Şebri /57 Kişi

Soru 15: Sizce Osmanlı devleti yönetimi altındaki milletlere karşı katliam yapmış mıdır?

A. Evet, katliamın ismi: Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 56

B. Hayır Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 0

C. Fikrim yok Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 0

D. Diğer: 0

- Bu soruyu bir kişi boş bırakmıştır.

Ermenistan'da Farklı Yaşlarda ve Farklı Okullardan Mezun Öğrenciler İle Erivan Amerikan Üniversitesi /9 Kişi

Soru 15: Sizce Osmanlı devleti yönetimi altındaki milletlere karşı katliam yapmış mıdır?

A. Evet, katliamın ismi: Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: -8

B. Hayır Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: -1

C. Fikrim yok Seçiminiz hakkında bir açıklama yazın: 0

D. Diğer: 0

Kaynakça

Ermenice Kaynaklar Kitaplar

Վ. Բարխուդարյան, Բ. Հարությունյան և ուրիշն, Հայոց Պատմություն: Հանրակրթական Դպրոցի 5-րդ Դասարանի Դասագիրք, Երեվան, Լույս Հրատարակչություն, 2000. (V. Barkhudaryan, B. Harut'yunyan yev uricn, *Hayots Patmut'yun, Hanrakert'akan Dprotsi 5-rd Dasarani Dasagirk'*, Yerevan, Luys Hratarakç'ut'yun, 2000 – V. Barkhudaryan, B. Harutyunyan (vd.), *Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 5. Sınıf Ders Kitabı*, Erivan, Luys [Işık] Yayınevi, 2000).

Վլ. Բարխուդարյան, Բ. Հարությունյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան, Պ. Հովհաննիսյան, Հայոց Պատմություն: Հանրակրթական Դպրոցի 6-րդ Դասարանի Դասագիրք, Արմենիա, Մակմիլան, 2007. (Vl. Barkhudaryan, B. Harut'yunyan, G. Sargsyan, H. Avetisyan, A. Movsisyan, P. Hovhannisyanyan, *Hayots Patmut'yun: Hanrakert'akan Dprotsi 6-rd Dasarani Dasagirk'*, Armenia, Makmilan, 2007 - Vl. Barkhudaryan, B. Harut'yunyan, G. Sargsyan, H. Avetisyan, A. Movsisyan, P. Hovhannisyanyan, *Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 6. Sınıf Ders Kitabı*, Ermenistan, Makmilan Yayınevi, 2007).

Բ. Հարությունյան, Վլ. Բարխուդարյան, Հ. Սարգսյան, Ի. Ղարիբյան, Պ. Հովհաննիսյան, Գ. Հարությունյան, Գ. Գրիգորյան, Պ. Չոբանյան, Հայոց Պատմություն: Հանրակրթական Դպրոցի 7-րդ Դասարանի Դասագիրք, Արմենիա, Մակմիլան, 2009.

(B. Harut'yunyan, V. Barkhudaryan, H. Margaryan, İ. Ğaribyan, P. Hovhannisyanyan, G. Harut'yunyan, G. Grigoryan, P. Çobanyan, *Hayots Patmut'yun: Hanrakert'akan Dprotsi 7-rd Dasaranı Dasagirk'*, Armenia, Makmilan, 2009 - B. Harut'yunyan, V. Barkhudaryan, H. Margaryan, İ. Ğaribyan, P. Hovhannisyanyan, G. Harut'yunyan, G. Grigoryan, P. Çobanyan, *Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 7. Sınıf Ders Kitabı*, Ermenistan, Makmilan Yayınevi, 2009).

Պ. Չոբանյան, Վ. Բարխուդարյան, Ա. Խառատյան, Է. Կոստանդյան, Ռ. Գասպարյան, Դ.Մուրադյան, Ռ. Սահակյան Ա. Հակոբյան, Հայոց Պատմություն: 8-րդ Դասարան Դասագիրք, Երևան, Մակմիլան, 2007. (P. Çobanyan, V. Barkhudaryan, A. Khar'atyan, E. Kostandyan, R. Gasparyan, D. Muradyan, R. Sahakyan, A. Hakobyan, *Hayots Patmutyuyun: 8-rd Dasaran Dasagirk'*, Yerevan, Makmilan, 2007 - P. Çobanyan, V. Barkhudaryan, A. Khar'atyan, E. Kostandyan, R. Gasparyan, D. Muradyan, R. Sahakyan, A. Hakobyan, *Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 8.Sınıf Ders Kitabı*, Erivan, Makmilan Yayınevi, 2007).

Վ. Բարխուդարյան, Ա. Հակոբյան, Հ. Հարությունյան, Վ. Ղազարյան, Յու. Հովսեփյան, Է. Մինասյան, Է. Մելքոնյան, Հայոց Պատմությունը: Դասագիրք Հանրակրթական Դպրոցի 9-րդ Դասար, Արմենիա, Մակմիլան, 2008. (V. Barkhudaryan, A. Hakobyan, H. Harut'yunyan, V. Ğazakhetsyan, Yu. Hovsep'yanyan, E. Minasyan, E. Melk'onyan, *Hayots Patmutyuyun: Dasagirk' Hanrakert'akan Dprotsi 9-rd Dasar*, Armenia, Makmilan, 2008 - V. Barkhudaryan, A. Hakobyan, H. Harut'yunyan, V. Ğazakhetsyan, Yu. Hovsep'yanyan, E. Minasyan, E. Melk'onyan, *Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 9. Sınıf Ders Kitabı*, Ermenistan, Makmilan Yayınevi, 2008).

Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան, Պ. Հովհաննիսյան, Է. Դանիելյան, Վ. Բարխուդարյան, Գ. Հարությունյան, Պ. Չոբանյան, Հայոց Պատմություն: 10-րդ Դասարան Դասագիրք, Երևան, Ջանգալ, 2009. (A. Melk'onyan, H. Avetisyan, A. Movsisyan, P. Hovhannisyanyan, E. Danielyan, V. Barkhudaryan, G. Harut'yunyan, P. Çobanyan, *Hayots Patmut'yun: 10-rd Dasaran Dasagirk'*, Yerevan, Zangak, 2009 - A. Melk'onyan, H. Avetisyan, A. Movsisyan, P. Hovhannisyanyan, E. Danielyan, V. Barkhudaryan, G. Harut'yunyan, P. Çobanyan, *Ermeni Tarihi: 10. Sınıf Ders Kitabı*, Erivan, Zangak Yayınevi, 2009).

Ա. Մելքոնյան, Պ. Չոբանյան, Ա. Մինոնյան, Ա. Նազարյան, Վ. Բարխուդարյան, Է. Գևորգյան, Է. Խաչատրյան, Հայոց Պատմություն: 11-րդ Դասարան Դասագիրք, Երևան, Ջանգալ, 2010. (A. Melk'onyan P. Çobanyan, A. Simonyan, A. Nazaryan, V. Barkhudaryan, E. Gevorgyan, E. Khaçatryan, *Hayots Patmut'yun: 11-rd Dasaran Dasagirk'*, Yerevan, Zangak, 2010 - A. Melk'onyan P. Çobanyan, A. Simonyan, A. Nazaryan, V. Barkhudaryan, E. Gevorgyan, E. Khaçatryan, *Ermeni Tarihi: 11. Sınıf Ders Kitabı*, Erivan, Zangak Yayınevi, 2010).

Ա. Մելքոնյան, Յ. Հովսեփյան, Է. Գևորգյան, Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան, Հայոց Պատմություն: 12-րդ Դասարան Դասագիրք, Երևան, Ջանգալ, 2011. (A. Melk'onyan, Y. Hovsep'yanyan, E. Gevorgyan, A. Virabyan, E. Minasyan, *Hayots Patmut'yun: 12-rd Dasaran Dasagirk'*, Yerevan, Zangak, 2011 - A. Melk'onyan, Y. Hovsep'yanyan, E. Gevorgyan, A. Virabyan, E. Minasyan, *Ermeni Tarihi: 12. Sınıf Ders Kitabı*, Erivan, Zangak Yayınevi, 2011).

Makaleler

Ա. Կ. Պողոսյան, “Գևորգ Չաուշ”, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, No. 7, 1989, s.24-36, (S. K. Poğosyan, “Gevorg Çaus”, *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*, No. 7, 1989, s.24-36 – S. K. Poğosyan, “Gevorg Çavuş”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 7, 1989, s. 24-36).

Türkçe Kaynaklar Kitaplar

Aydın, İsmail, *Osmanlı'dan Günümüze Tarih Ders Kitapları*, Ankara, Eğt. Sen. Yay. 2001.

Aytaç, Gürsel, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, İstanbul, Say Yayınları, 2003.

Borkowski, Nancy, *Organizational Behavior in Health Care*, London, Jones and Bartlett Publishers, 2011.

Bournoutian, George A., *A Concise History of the Armenian People*, Costa Mesa, Mazda Publishers, 2002.

Bozkuş, Yıldız Deveci, *Parlamento Kararları ve Yabancı Basında Ermeni Sorunu*, Ankara, Sistem Yayınları, 2013.

Cornell, Svante E., *Azerbaijan Since Independence*, New York, ME Sharpe Incorporated, Armonk, 2010.

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, İstanbul, Peri Yayınları, 2003.

Dellal, Nevide Akpınar, *Türk Sorunu: Asya-Avrupa Ekseninde Türkler*, İstanbul, Büke Kitapları, 1. Bası, 2006.

Demirel, Özcan, *Öğretim İlke ve Yöntemleri, Öğretme Sanatı*, Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2012.

Ecevit, Yıldız, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Gal, Meredith. D., *Handbook of Evaluation and Selecting Curriculum Materials*, Washington, DC, Allyn & Bacon, 1981.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Hesapçıoğlu, Muhsin, *Öğretim İlke ve Yöntemleri, Eğitim Programları ve Öğretim*, İstanbul, Beta Yayınları, 1994.

Hovannisian, Richard G., *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2004.

Kula, Onur Bilge, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, 1, 2, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992.

Kula, Onur Bilge, *Batı Düşününde Türk ve İslam İmgesi*, İstanbul, Buke Yayınları, 2002.

Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, New York, Indoeuropean Publishing, 2008.

Laçiner, Sedat, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası: Ermeni İddiaları Türkiye'nin Dünya İle İlişkilerini Nasıl Etkiliyor?*, Ankara, USAK Books, 2008.

MacRae, C. Neil ve Charles Stangor, Miles Hewstone, *Stereotypes and Stereotyping*, New York, Guilford Press, 1996.

Mitchell, Thomas W. J., *Iconology: Image, Text, Ideology*, Chicago, University of Chicago Press, 1986.

Okur, Yasemin ve İlhan Genç, Tuğrul Özcan, Mevlüt Yurtbay, Akın Sever, *Ortaöğretim Tarih Ders Kitabı*, Ankara, MEB Yayınları, 2012.

Panossian, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, New York, Columbia University Press, 2006.

Pingel, Falk, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Paris/Braunschweig, Georg Eckert Institute for International Textbook Research, 2010.

Redgate, Anne Elizabeth, *The Armenians*, Oxford, Blackwell Publishers, 1998.

Sennett, Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü* (Çev. Serpil Durak- Abdullah Yılmaz), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2002.

Seyfeli, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları: 1920-1945*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler Sivaslı Mibitar ve Mibitarsitler*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008.

Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, İstanbul, Bilgi Yayınları, 2005.

Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul, Hil Yayınları, 1986.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1969.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Turan Neşriyat Yürdü Yayınları, 1971.

Ulağlı, Serhat, *İmgebilim "Öteki"nin Bilimine Giriş*, Ankara, Sinemis Yayınları, 2006.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.

Ünalın, Ali İhsan, *Ermeni Sorunu*, İstanbul, Şan Ajans Yayınları, 2002.

Yapıcı, A., *Din, Kimlik ve Önyargı (Biz ve Onlar)*, Adana, Karahan Kitabevi, 2004.

Yarman Arsen ve Ara Aginyan, *Sultan II Mahmud ve Kazaz Artin Amira*, Surp Pırgıç İstanbul, Kültür Yayınları, 2013.

Kitapta Makaleler

Barsoumian, Hagop, "The Eastern Question and the Tanzimat Era", (Der.) Richard G. Hovannisian, *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume II*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, s.175-201.

Beller, Manfred, "Perception, Image, Imagology", (Der.) Manfred Beller ve Joep Leerssen, *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, Amsterdam, Rodopi Publications, 2007, s. 3-16.

Cabbarlı, Hatem, "Ermeni Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Faktörü (Kültür, Coğrafya ve Din)", (Der.) Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 2, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.285-311.

Kouymjian, Dickran, "Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Der.) Richard Hovannisian, New York, St. Martin Press, 1997, Cilt 2, s.1-57.

Leerssen, Joep, "Imagology: History and method", (Der.) Manfred Beller ve Joep Leerssen, *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, Amsterdam, Rodopi Publications, 2007, s. 17-32.

Lütem, Ömer Engin, "The Armenian Question from Lausanne to the Present", (Der.) Ömer Engin Lütem, *The Armenian Question Basic Knowledge and Documentation*, Ankara, Terazi Publishing, 2009, s. 29-42.

McCarthy, Justin, "Armenian Rebellions and the Ottomans", (Der.) Ömer Engin Lütem, *The Armenian Question Basic Knowledge and Documentation*, Ankara, Terazi Publishing, 2009, s.57-76.

Palabıyık, M. Serdar ve Yıldız Deveci Bozkuş, "Turkish – Armenian Relations (1918-2008)", (Der.) Ömer Engin Lütem, *The Armenian Question, Basic Knowledge and Documentation*, Ankara, Terazi Publishing, 2009, s.231-266.

Palabıyık, M. Serdar, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması'na Kadar", *Ermeni*

Sorunu, *Temel Bilgi ve Belgeler Genişletilmiş 2. Baskı*, (Der.) Ömer Engin Lütem, Ankara, Terazi Yayıncılık, 2009, s.3-22.

Tuncay, Mete, "Tarih Öğretiminin İyileştirilmesine Yönelik Düşünceler", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, İzmir, 1998, s.55-57.

Velychenko, Stephen, "National History and the 'History of the USSR': The Persistence and Impact of Categories", (Der.) Donald V. Schwartz and Razmik Panosian, *Nationalism and History, The Politics of Nation-Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaidzhan and Georgia*, Toronto, University of Toronto, Centre for Russian and East European Studies, 1994, s.28.

Zolyan, Mikayel, "Writing the History of Present: The Post-Soviet Period in Armenian History Textbooks", (Der.) Nino Lejava - Khatuna Samnidze, *History Lessons of the 20th Century: "Our Neighbours" and "Us" (Turkey and the South Caucasus)*, Tbilisi, Heinrich Boll Stiftung, 2011, s.123-141.

Makaleler

Akman, Şefik Taylan, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, -Cilt 1, No 1, 2011, s.80-109.

42 Arslanoğlu, İbrahim, "Kültür ve Medeniyet Kavramları", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2001, s.243-255.

Attar, Aygün, "Ermeni Kimliği'nin Anatomisi", *Akademik İncelemeler*, 2007, Cilt 2, No 1, 2007, s.291-308.

Aydın, Mithat, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, No. 19, 2006, s.79-122.

Bal, Halil, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 5, 2012, s.25-51.

Balcı, Ali, "Roland Robertson, Küreselleşme ve Kültür", *Bilgi Dergisi*, 2006, s.25-36.

Borries, Bodo von, "The Third Reich in German History Textbooks Since 1945", *Journal of Contemporary History*, Vol. 38, No. 1, Redesigning the Past, Ocak 2003, s.45-62.

Bukh, Alexander, "Japan's History Textbooks Debate: National Identity in Narratives of Victimhood and Victimization", *Asian Survey*, Cilt 47, No. 5, Eylül/Ekim 2007, s.683-704.

Cahalan Don ve Frank N., "Free Answer Stereotypes and Anti-Semitism", *The Public Opinion Quarterly*, Cilt 13, No. 1, Bahar 1949, s.93-104.

Chew III, William L., "What's in a National Stereotype? An Introduction to Imagology at the Threshold of the 21st Century", *Language and Intercultural Communication*, Cilt 6, No. 3-4, 2006, s.179-187.

Çelikpala, Mithat, "From Immigrants to Diaspora: Influence of the North Caucasian Diaspora in Turkey", *Middle Eastern Studies*, Cilt 42, No.3, Mayıs 2006, s.423-446.

Çelikpala, Mithat, "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, No. 25, Bahar 2010, s. 93-126.

Dayı, S. Esin, "1918-1920 Yılları Arasında İçerik ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 5, 2010, s.1-27.

De Baets, Antoon, "Profile of the History Textbook Author as a Mediator Between Historiography and Society", *Internationale Schulbuchforschung/International Textbook Research*, 1994, s.515-34.

Demircioğlu, İsmail H., "Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'deki Tarih Öğretiminin Genel Amaçlarının Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, No 2, 2006, s.133-146.

Dilek, M. Sait, "Mütareke Döneminde Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Tahliye Edilmesi", *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, No. 3, 2010, s.233-238.

Dursun, Dilek ve Gülçin Yapıcı, "Does History Teaching Contribute to Showing Respect and Sympathy for Others?", *Contemporary Public Debates Over History Education*, Cilt 6, 2010, s.203-220.

Eken, Hurigül, "Küreselleşme ve Ulus Devlet", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No.16, 2006, s.243-262

Fire, Ruth, "Human Rights in History and Civics Textbooks: The Case of Israel", *Curriculum Inquiry*, Cilt 28, No. 2, Yaz 1998, s.195-208.

Freedman, Sarah Warshauer ve Harvey M. Weinstein, Karen Murphy, Timothy Longman, "Teaching History After Identity-Based Conflicts: The Rwanda Experience", *Comparative Education Review* Cilt 52, No. 4, 2008, s.663-690.

Friedman, Norman, "İmge", *Kitaplık*, No. 74, Temmuz-Ağustos, 2004, s.80-88.

Güçlü, Nezahat, "Örgüt kültürü", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, s.147-159.

Hewsen, Robert H., *Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Sirak, Isis*, Cilt 59, No. 1, Bahar 1968, s.32-45.

Hopkins, Nick ve Christopher Moore, "Categorizing the Neighbors: Identity, Distance, and Stereotyping", *Social Psychology Quarterly*, Cilt 64, No. 3, Eylül 2001, s.239-252.

Işıldak, R. Suat, "Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem", *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi*, Cilt 2, No.1, Haziran 2008, s.64-69.

Küçüköner, Mustafa, "Sanatta İmge, Simge ve Gösterge İlişkilerine Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, No. 7, 2010, s. 76-81.

Millas, Hercules, "History Textbooks in Greece and Turkey", *History Workshop Journal*, Cilt 31, No. 1, 1991, s. 21-33.

Millas, Iraklis, "Tourkokratia: History and the Image of Turks in Greek Literature", *South European Society and Politics*, Cilt 11, No. 1, Mart 2006, s. 47 – 60.

Nahya, Z. Nilüfer, "İmgeler ve Ötekileştirme: Cadılar, Yerliler, Avrupalılar", *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), Cilt 1, No 1, 2011, s.27-38.

Nicholls, Jason, "Methods in School Textbook Research" *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, Cilt 3, No. 2, 2003, s.11-26.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kimliği", *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, No.19, 1999, s. 77-85.

Özdal, Barış, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taraf Olduğu Uluslararası Andlaşmalar İtibarıyla Ermeni Sorunu (1918-1922 Dönemi)", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 2, No. 4, Aralık 2006, s.173-188.

Parsa, Alev Fatoş, "İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi", *Fotografya Dergisi*, Cilt 19, 2007, s.1-14.

Paxton, Richard J., "A Deafening Silence: History Textbooks and the Students Who Read Them", *Review of Educational Research*, Cilt 69, No.3, Sonbahar 1999, s.315-339.

Safran M., ve Ata Bahri, "Barışçı Tarih Öğretimi Üzerine Çalışmalar: Türkiye'de Tarih Kitaplarında Yunanlılara İlişkin Öğrenci Görüşleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, No 1, 1996, s.11-26.

Schein, Edgar H., "Örgütsel Kültür", Çev. Atilla Akbaba, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, No. 3, 2002, s.6-14.

Spyrou, Spyros, "Constructing 'the Turk' as an Enemy: The Complexity of Stereotypes in Children's Everyday Worlds", *South European Society and Politics*, Cilt 11, No 1, 2006, s. 95 – 110.

Şahin, Gürsoy, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bolzulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine Bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt VII, No. 1, Haziran 2005, s.184-207.

Şimşek, Ahmet, "Türkiye'de Tarih Eğitiminin Ulusallığı ve Avrupa Merkezçilik", *TSA Dergisi*, Cilt 11, No.1, Nisan 2007, s.9-38.

Şıvgın, Hale, "Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi", *Akademik Bakış*, Cilt 2, No. 4, Yaz 2009, s.35-53.

Ural, Selçuk, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne Şark Vilayetlerinde Mülki ve İdari Sorunlar", *Hacettepe Üniversitesi: Cumburiyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, No 11, Bahar 2010, s.45-63.

Uygun, Selçuk, "Üniversite Gençlerinin "Öteki" Kimliklere İlişkin Önyargıları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, No. 29, 2006, s.103-122.

Ültanır, Gülcan, "Eğitim-Kültür İlişkisi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, No 3, 2003, s.296-315.

Wallace Sherri L. ve Marcus D. Allen, "A report of the APSA Standing Committee on the Status of Blacks in the Profession" *PS: Political Science and Politics*, Cilt 41, No. 1, Ocak 2008, s.153-160.

Wilcox, George M., "Education in Soviet Armenia", *Journal of Educational Sociology*, Cilt 2, No. 4, Kasım 1928, s.221-231.

Yapıcı, Asım, "Din Bilimleri Alanında Yapılan Empirik Çalışmalarda Karşılaşılan Metodolojik Bir Problem: Ölçek mi Olguyu, Olgu mu Ölçeği Oluşturmakta?", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, No. 1, Ocak – Haziran 2004, s.85-118.

Yavuz, Fikretin, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan", *SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, No 1, 2007, s.257-289.

Yıldız, Süleyman, "Türk ve Alman Toplumlarında Kültürel İlişkiler, İmgeler ve Medya", *Milli Folklor*, Cilt 18, 2006, s.37-46.

Zolyan Mikayel ve Tigran Zakaryan, "Representations of "Us" and "Them" in History Textbooks of Post-Soviet Armenia", *Internationale Schulbuchforschung/ International Textbook Research*, Cilt 30, No 4, 2008, s.785-795.

İnternette Alınan Kaynaklar

"Armenian Education", (12.09.2010), <http://armenia-dimord.blogspot.com/> (Erişim Tarihi: 28.05.2013).

"Education", (2013), <http://www.tacentral.com/education.asp> (Erişim Tarihi: 01.04.2013)

"Textbook Generating Activities", (21.04.2009), <http://www.armeniaemb.org/DiscoverArmenia/armedu.htm> (Erişim Tarihi: 15.01.2012).

Arslanoğlu, İbrahim, "Türk Değerleri Üzerine Bir Değerlendirme", (2005), <http://w3.gazi.edu.tr/~iarслан/turkdeğerleriuzerine.pdf> (Erişim Tarihi: 30.03.2012).

Kumkale, Tahir Tamer, "Ermenistan Ortaokul Tarih Kitaplarında Yer Alan Türk Düşmanlığı ve Ermeni Soykırımı Ders Notları", (24.04.2012), <http://www.kumkale.net/yazi.asp?id=1268> (Erişim Tarihi: 12.01.2013).

Lokmagözyan, Diran, “Eski Çağdan Günümüze Kadar Ermenistan’ın Kısa Tarihi”, (2012), <http://akunq.net/tr/?p=15350> (Erişim Tarihi: 12.06.2013).

Öztan, Tebesüm, “Öfkeyi Çizmek: Milliyetçi Tahayyülde Düşman Portreleri”, (Yayın Tarihi Yok), http://www.academia.edu/3293720/OFKKEYI_CIZMEK_MILLIYETCI_TAHAYYULDE_DUSMAN_PORTRELERI (Erişim Tarihi: 11.03.2013).

Rajablı, Ali, “History of Coinage in Azerbaijan”, (23.11.2012), <http://irs-az.com/new/pdf/201212/1355230091189936170.pdf> (Erişim Tarihi: 22.12.2012).

Selvi, Haluk, “Ermeni Soykırımı Tarih Yazımı”, (12.01.2006) <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/ermtaryazimi.pdf> (Erişim Tarihi: 24.11.2012).

Ülker, Ufuk ve Gülşah Sezer, Selva Kenavlı, “Tarih Eğitiminde Yeni Bir Modele İhtiyacımız Var!”, (2004), <http://www.tarihvakfi.org.tr/egitim/yenimodel.asp> (Erişim Tarihi: 20.02.2012).

Gazete Haberleri

Dündar, Can, “Siz hala annenizin tarih kitabını mı okuyorsunuz?”, *Milliyet*, (Erişim Tarihi: 23.12.2001), <http://www.milliyet.com.tr/siz-hala-annenizin-tarih-kitabini-mi-okuyorsunuz/-can-dundar/guncel/yazardetayarsiv/23.12.2001/84243/default.htm>

Resmi Web Adresleri

“Armenian Education”, (2010), <http://armeniadimord.blogspot.com/> (Erişim Tarihi: 25.12.2011).

“Education System in Armenia”, The Ministry of Education and Science of Armenia, (05.1998), <http://www.bibl.u-szeged.hu/oseas/armedu.html> (Erişim Tarihi: 19.11.2012).

“History”, Georg Eckert Institute, (13.11.2012), <http://www.gei.de/en/the-institute/history.html> (Erişim Tarihi: 13.12.2012).

Harutyunyan, Karine “The Case Studies: Armenia”, Frances Pinter (Der.), *Center for Education Projects Ministry of Education and Science*, (Yayın Tarihi Yok) http://www.osi.hu/cpd/policyresources/chapter03_armenia.html (15.02.2012).

“State Program for Educational Development” (For The Period of 2001 - 2005), Ministry of Science and Education of The Republic of Armenia, http://www.ehea.info/Uploads/Documents/National_Report_Armenia_05.pdf (Erişim Tarihi: 05.03.2013).

Satenik Mkrtchyan, “The Republic of Armenia’s Neighbors in the Late 19th and Early 20th Centuries in Contemporary World History School Textbooks”, (21.11.2012), *the Heinrich Boell Stiftung South Caucasus*

http://georgien.boell-net.de/downloads/History_Lessons_XX_Century.pdf (Erişim Tarihi: 11.01.2013).

Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, (1988), s.1-12, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10147.pdf> (Erişim Tarihi: 22.01.2012).

“The Constitution of The Republic of Armenia”, (05.07.1995), <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=eng#2> (Erişim Tarihi: 04.04.2013).

Tezler

Aktaş, Özgür, *Cumhuriyet devri tarih ders kitaplarında Rusya imgesi*, Kafkas Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı, 2006.

Araz, Yahya, *Klasik dönem Osmanlı toplumunda Müslim-Gayrimüslim ilişkileri bağlamında lise tarih ders kitaplarında “öteki” sorunu*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı / Tarih Eğitimi Bilim Dalı, 2008.

Avcı, Serkan, *Türkiye ve Balkan Savaşlarına katılan Balkan ülkelerinin tarih ders kitaplarında Balkan Savaşları*, Gazi Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Tarih Bölümü / Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı / Tarih Eğitimi Bilim Dalı, 2009.

Ayanoğlu, Betül, *Türk-Yunan tarih ders kitaplarında karşılaştırmalı öteki*, Yıldız Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı / Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, 2011.

Boz, Erdoğan, *Çerkes Etnik Kimliğinin Yeniden İnşasında Akrabalık*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2010.

Buldum, Nalan, *1940-2010 yılları arasında lise tarih ders kitaplarının şekil ve içerik açısından incelenmesi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2012.

Dalakkaya, Ayşe, *Dido Sotiriyu’nun “Benden Selam Söyle Anadolu’ya” ve Ahmet Yorulmaz’ın “Savaşın Çocukları” Romanlarında Türk-Yunan İmgelerinin Karşılaştırılması*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, 2008.

Davarcı, Alim, *Alman ilk ve orta öğretim tarih ders kitaplarında metodoloji ve Türk imajı üzerine bir araştırma*, Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Deveci, Yıldız, *Zaven Biberyan’ın “Yalnızlar” Adlı Romanıyla Barbara Frischmuth’un “Pembe ve Avrupalılar” Adlı Romanında Türk İmgesi*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Gatina, Venera, *Rus tarih ders kitaplarında Osmanlı / Türk imgesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Uluslararası İlişkiler Bölümü /

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı / Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, 2009.

Güngör, Besime Arzu, *1980-2000 dönemi orta-öğretim tarih ders kitapları ve dönemin tarihçilik anlayışı*, Marmara Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Orta-öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, 2005.

Hapsari, Ignatia Rani Prastya, *The Impact of World War II toward the Way Japanese Stereotypes Foreigner in Shusaku Endo's Wonderful Fool*, Doktora tezi, Unika Soegijapranata, 2013.

Kırca, Hasan Serkan, *İngiliz Seyyah Sır Charles Fellows'un Eserlerinde Türkiye ve Türk İmaji*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2010.

Kirez, Ayşe, *1960-1980 yılları arası Türkiye'de tarih ders kitaplarının incelenmesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, 2008.

Meraç, Hediye, *Lise Tarih Ders Kitaplarının İçerik ve Yöntem Açısından Analizleri*, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Nihan, Erol Ayşegül, *11. sınıf tarih ders kitaplarında Birinci Dünya Savaşı konusunun yapılandırmacı yaklaşıma göre yeniden tasarlanmasının öğrenci başarılarına etkisi*, Gazi Üniversitesi / Eğitim Bilimleri Enstitüsü / Eğitim Bilimleri Bölümü / Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı / Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı, 2009.

Oskay, Yeliz, *Sanat Eğitiminde İmge ve İmgenin Yeri*, Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2004.

Ulubaş, Mahmut, *Günümüz Amerikan tarih ders kitaplarında Türk tarihi ile ilgili konuların ele alışı üzerine bir inceleme*, Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Ens-

titüsü / Tarih Bölümü / Tarih Anabilim Dalı / Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2009.

Wakizaka, Keisuke, *Türkiye'deki Gürcü Ve Çerkes Diasporasının Gözüyle Abhazya Meselesi ve Kimlik Sorunu*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Yıldırım, Murat, *Lise Tarih ve Cumhuriyet Tarih Ders Kitaplarında Türk-Ermeni İlişkileri (1930- 2000)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2007.

Yıldız, Nurses, *1980-1990 yılları arasında Bulgaristan'da ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Türk ve Osmanlı algısı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlköğretim Anabilim Dalı / Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı, 2008.

Žunić, Mirna *Hırvatistan'da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmaji*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

Sözlükler

Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2003.

Konferanslar

McCarty, Justin, "Ermeni Terörizmi", *Dumlupınar Üniversitesi Ermeni Sorunu Konferansı*, 05.07.2005, s.1-9.